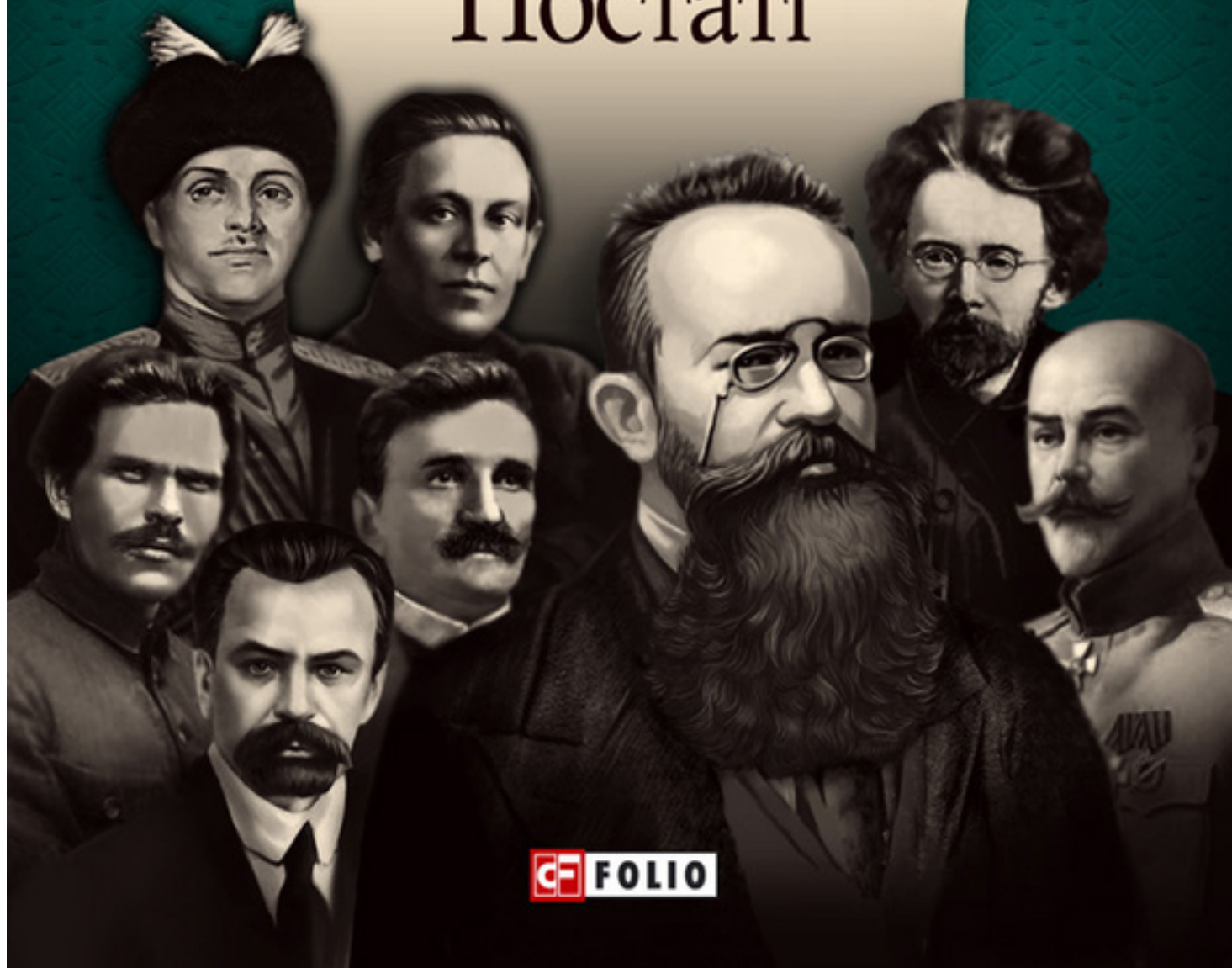

Валерій
СОЛДАТЕНКО

Проект
«УКРАЇНА»

1917–1920 рр.
Постаті

Проект «Україна»

Валерій Солдатенко

**Проект «Україна».
1917—1920 рр. Постаті**

«Фолио»

2011

Солдатенко В.

Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті / В. Солдатенко — «Фолио», 2011 — (Проект «Україна»)

У цій книзі подані короткі матеріали про тих, хто стояв біля витоків відродження нації, розробляв платформу Української революції, керував її втіленням в життя, очолював політично-координаційний центр національної державності.

© Солдатенко В., 2011

© Фолио, 2011

Содержание

Долі революціонерів і сучасна Україна	5
Вступ	8
«Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним»	11
Праці М. С. Грушевського	23
Література про М. С. Грушевського	24
«Чесність з собою»	25
Праці В. К. Винниченка	39
Література про В. К. Винниченка	40
«Самостійна Україна»	42
Праці М. І. Міхновського	53
Література про М. І. Міхновського	54
«Тріска великого зрубаного лісу»	55
Праці Д. І. Дорошенка	67
Література про Д. І. Дорошенка	69
«Література про Українську революцію дуже бідна»	70
Праці П. О. Христюка	76
Література про П. О. Христюка	77
«Хай живе соціалізм на Україні!»	78
Кінець ознакомительного фрагмента.	81

Валерій Солдатенко

Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті

Долі революціонерів і сучасна Україна

Видатний російський філософ Семен Франк надзвичайно чітко визначив суть будь-якої революції і це визначення, на мою думку, однаково актуально як для подій вже майже вікової давнини, так і для нашого сьогодення. За словами автора пророчих «Крушення кумирів» і «По ту сторону «правого» і «левого»: «Всякая революция обходится народу слишком дорого, не окупает своих издержек; в конце всякой революции общество, в результате неисчислимых бедствий и страданий анархии, оказывается в худшем положении, чем до нее, просто потому, что истощение, причиняемое революцией, всегда неизмеримо больше истощения, причиняемого самым тягостным общественным строем, и революционный беспорядок всегда хуже самого плохого порядка. Революция есть всегда чистое разрушение, а не творчество. Правда, на развалинах разрушенного, по окончании разрушения или даже одновременно с ним, начинают действовать и восстанавливающие творческие силы организма, но это суть силы не самой революции, а скрытые, сохраненные от разрушений живые силы; и то, что они творят, всегда совсем не похоже на то, к чему стремились силы революции, во имя чего затевалась и подготавливалась революция. Эти живые силы не порождены революцией и даже не освобождены ею; как все живое, они имеют органические корни в прошлом, действовали уже при «старом порядке», и как бы затруднено ни было тогда их действие, оно во всяком случае не менее ослаблено разрушением и пустотой, причиненными революцией. Поэтому телеологически при обсуждении осмысленности действий, планомерно направленных на улучшение, всякая революция должна быть признана бессмыслицей и потому преступлением. Как бы тягостен ни был какой-либо сложившийся общественный порядок, как бы ни задерживал он творческого развития народной жизни, он имеет преимущество живого перед мертвым, бытия перед небытием; как бы медленно и болезненно ни шло произрастание новых форм жизни в лоне старого, сохранение этого лона всегда лучше отрыва от него и его разрушения».

Розвиваючи думку Семена Людвиговича варто додати, що революція – це не тільки і навіть не стільки крах держави, катастрофа суспільства та злам усталеної системи соціальних відносин. Перш за все це ментальний злам свідомості цивілізаційного масштабу, що дається знаки ще не одному поколінню. При цьому ментальний злам має зовсім не абстрактно-теоретичний характер – він «залізом та кров'ю» проходить по долям живих людей, а не ходульних абстракцій з брошур та прокламацій. І першими жертвами революційного Молоху стають саме ті, хто викликав криваве чудовисько з небуття та гордо став поряд з ним. А викликаний революціонерами «звір з безодні» однаково байдуже, подібно булгаківському Абадонні, знищує як своїх, так і чужих (чи точніше, для нього немає своїх та чужих).

Це абсолютно незламний закон всіх революцій в історії людства, що діяв як по відношенню до жирондистів, монтаньярів та якобінців Великої (перш за все, за кількістю невинних жертв) французької буржуазної революції, так і для подій на Україні 1917—1920 років (знову згадується наш великий письменник: «Велик был год и страшен год по Рождестве Христовом 1918, но 1919 был его страшней»).

Захоплююча книга Валерія Солдатенка, що є чудовим зразком високопрофесійної та вишуканої історичної персоналістики ще раз підтверджує згаданий історичний «закон відплати». Підтверджує, незважаючи на позицію автора для якого революція не є завжди безперечним злом – навпаки з класичних марксистських позицій він розглядає її як необхідний етап історичного розвитку. Однак абсолютна об'єктивність автора, відсутність нав'язування ідео-

логічних уподобань дає можливість читачам самім побачити трагічну долю провідних діячів української революції (яку, звичайно, не можна розглядати у відриві від революційних процесів на всій території колишньої Російської імперії та інших європейських країн), що заплалили смертю, вигнанням та зламаними долями за свої вільні чи невільні помилки.

В монографії на базі величезного масиву архівних та інших джерел (значна частина з яких вперше введена до наукового обігу) талановито показуються постаті політичних діячів революційного лихоліття, які раніше були просто прізвищами з визначенням їх політичної приналежності. Значна частина з них – люди високообдаровані, які без сумніву, змогли б внести значний внесок у культуру, науку чи ту ж політику (але не руйнівного, а еволюційного напрямку). Однак всі здібності, щирі душевні пориви, молодість (а революція творилася переважно людьми молодими), інколи й саме життя було кинуте в жертвний вогонь революції. Здалеку він бачився полум'ям спокути, але насправді виявилось що за сяйвом ідей революційного звільнення стоїть все той же страшний Молох, для знищення котрого й робили революцію.

Але, при цьому їх миттєвий за мірками історії спалах був надзвичайно яскравим. Яскравим в першу чергу естетично. Адже інколи, як це не жахливо, ззовні естетичною буває навіть страшна катастрофа і ми, не думаючи в цю мить про людські страждання, можемо, наприклад, милуватися шедевром Карла Брюлова «Останній день Помпеї». І якщо погодитись з напівфаталістичним переконанням Наполеона Бонапарта, що «світом керує випадок», то мабуть можна погодитись і з думкою непочутого пророка (і одночасно ненависника) майбутніх революційних бурь Костянтина Леонтєва про те, що єдиним вічним і об'єктивним критерієм в історії є естетичний.. А за цим критерієм описувані у книзі постаті безсумнівно заслуговують високої оцінки.

Ще один вічний урок який необхідно винести із представленого дослідження революційної доби той, що політики які вважають мільйони своїх співвітчизників «неправильними» («прихильниками старого режиму», «контрреволюціонерами», «ворогами народу», «антинаціональними силами», «російськомовними манкуртами», «яничарами» et cetera – кожна епоха має свою людоненависницьку лексику) рано чи пізно опиняються в ситуації, коли й до них застосовують ту ж саму систему координат. Тому, якщо революції чомусь й вчать, то перш за все наступному – ніякі ідеологічні фантоми не можуть бути важливішими за звичайні права звичайних людей. Останні хочуть не так вже й багато – не бути об'єктом тоталітарної уніфікації з боку держави, вільно користуватися рідною мовою, ходити в свою церкву тощо. Коли б «полум'яні революціонери», які в більшості своїй були щиро відданні обраним ідеологемам, це вчасно зрозуміли, то не довелось би ще одному нашому всесвітньо відомому земляку – Максиміліану Волошину написати вже у сталінські часи трагічні рядки:

Революция губит лучших,
Самых чистых и самых святых,
Чтоб, зажав в тенетах паучьих,
Надругаться, высосать их.

Ще я не можу не сказати кілька слів про автора, якого знаю багато років не тільки як одного з найбільш фахових і чесних українських істориків. Валерій Федорович ніколи не боявся писати те, що думає, а не лакейські виконувати на «історичному фронті» вказівки згори. Він був незручний у радянську добу, коли комуністично-правовірні колеги (які пізніше всі, як один, оспівували бандерівських злочинців проти людства та інше сміття історії) підозрювали його у недостатній відданості «керівним та направляючим» ідеям КПРС. Він став незручним і при владі майданних заколотників, коли відмовився поступатися своєю совістю вченого і готувати антиросійські фальсифікації про масовий голод 1932—1933 років як геноцид українського народу. Не буду казати очевидного – як дорого зараз коштує зберегти честь дослідника,

зберегти «душу живу» і як мало хто це міг зробити, відмовившись продатися вельможним покупцям за гроші та посади.

З історичною концепцією, в тому числі поглядом на революційний час, автора можна погоджуватися чи ні, розділяти його світогляд чи дискутувати, але праця професора Валерія Солдатенка дає вагомий привід замислитися над нашим минулим, а значить й майбутнім.

*Дмитро Табачник,
доктор історичних наук*

Вступ

Найвище покликання науки – прагнути збагнути сутність світу, закономірності його розвитку в усьому нескінченному різноманітті проявів. Завдання гуманітарного сегмента перманентно нагромаджуваних наукових знань – намагатись максимально наблизитися до реалізації означеної мети щодо сенсу і змісту суспільного життя. Особлива роль тут належить історичній науці, представники якої мають зосереджувати зусилля на вивченні, поясненні, оцінці суспільних явищ, тенденцій і процесів.

Своє призначення історична наука часом виконує ефективно і якісно, а часом – незадовільно, навіть деструктивно. Втім, останнє швидше стосується не науки як такої (у строгому розумінні слова), що просто не може нести в собі негативного заряду, а її корисливого використання на догоду певним інтересам і розрахункам. Тоді тінь сумнівів, недовіри падає на всю історичну галузь знання, на всі спродуковані в її «цеху» публікації – від документальних видань і серйозних монографій до газетних реплік. В емоційному запалі нерідко доходить до твердження, що історикам взагалі не під силу «докопатися» до справжньої істини, а відтак вони без кінця перелицьовують свої праці (з підручниками включно), вдаються до безсоромних маніпуляцій фактами, документами, тобто незмінно фальсифікують знання про минуле.

Гносеологія цього феномена сама по собі не надто складна. Кожне нове покоління істориків цілком виправдано «переписує історію», намагаючись з позиції найновітніших наукових досягнень і надбань досвіду переоцінювати вдіяне й пережите попередніми поколіннями. Однак до цього природного процесу незмінно долучаються сили (передусім – політичні), які прагнуть так препарувати, подавати наукові дані, не зупиняючись перед їх свідомим спотворенням, щоб одержати вигоду. В умовах розшарування суспільства в полі їх впливу опиняється чимало тих, хто фахово займається історією (у наукових закладах, вузах, школах, засобах масової інформації тощо), її пропагандою. В результаті грань між суто науковими дослідженнями і кон'юнктурними публікаціями на історичну проблематику істотно розмивається, породжуючи у пересічного читача обурливі рефлексії, однак не даючи йому скільки-небудь надійних, перспективних орієнтирів, деформуючи масову свідомість.

Одним із наочних прикладів тут можуть слугувати ставлення до таких іманентних природі людського суспільства проявів як революції. Якщо ще не так давно в працях радянських істориків революції поставали як невідворотна закономірність розвитку, як «локомотиви історії», як природний шлях кардинальних прогресивних якісних зрушень, то нині дедальшого поширення набувають зовсім протилежні висновки й оцінки. Революції зображуються, глумачаться як зло, нещастя, невмотивована кара, криваві випробування, які випадають знедоленим народам, націям (передусім, звісно, українцям). «Списуючи» на їх рахунок практично всі попередні невдачі й наявні проблеми, політичні лідери наперебій запевняють електорат у тому, що вони більше революцій не допустять (не варто тут вдаватися у безпредметні дискусії з тими, хто не розуміє, що подібні феномени невіддільні суб'єктивним бажанням і впливам).

У подібного роду умоглядних конструкціях і схемах революціонери постають страхітливими монстрами, які начебто не мали ніякої іншої мети, як оманно заводити суспільство у глухі безвиході, супроводжувані ріками людських сліз і морями крові. Саме так узагальнює виглядає домінантна точка зору сучасних істориків щодо натхненників, організаторів, провідників революцій середини XVII століття і 1917—1920 рр. в Україні. Як то не прикро констатувати, але на сьогодні не можна назвати жодної особистості, політичного, державного діяча означених періодів, які б не зазнали брутальних критичних нападок. Звісно, було б зовсім невиправдано намагатись зображати лідерів обох революцій лише в світлих тонах, з апріорі позитивними оцінками. Однак наукова об'єктивність вимагає підходити до кваліфікації вдіяного тією чи іншою мірою особистістю неупереджено, ретельно зважуючи кожен її крок, лінію поведінки

з позицій інтересів нації, соціуму, перспектив суспільного прогресу. Надзвичайно важливо при цьому враховувати, наскільки реалістичними могли бути інші, альтернативні варіанти дій, не підміняти конкретно-історичні обставини і результати абстрактними, загальними міркуваннями. Для правильних історичних оцінок важливо мати на увазі не те, що той чи інший політичний, громадський діяч не зміг зробити, порівнюючи зі своїми наступниками, а на що він спромігся щодо попередників. Не зайве у ряді випадків вдаватися і до історичних паралелей, які здатні допомогти наочніше уявити рівень складності обставин, у яких доводилось приймати й проводити в життя конкретні рішення.

Пропонований збірник біографічних нарисів має на меті дати читачеві концентровану інформацію про реальний внесок найпомітніших діячів революційної доби 1917—1920 рр. у розвиток подій, їх реакцію на виклики часу. Всі вони залишили достатньо рельєфний слід у житті нації. Їх прізвища фігурували в сотнях і тисячах важливих, іноді – справді доленосних документів, а від позицій, вчинків і дій багато в чому залежав вектор розвитку великого європейського народу на одному з переламних рубежів вітчизняної історії.

У цій книзі подані короткі матеріали про когорта тих, хто стояв біля витоків відродження нації, розробляв платформу Української революції, керував її втіленням в життя, очолював політично-координаційний центр національної державності, – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Махновського, Д. Дорошенка, П. Христюка, С. Голубовича, М. Порша. Серед тих, хто намагався протиставити республікансько-демократичному (народоправному) варіанту державотворення гетьманську альтернативу, особлива роль була відведена П. Скоропадському і Ф. Лизогубу, яким присвячено окремі розповіді.

Значне місце в подіях революційної доби посідає період Директорії УНР, коли, поряд з деякими вже названими особистостями, на перші ролі вийшли С. Петлюра, М. Шаповал, В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович. Західноукраїнську Народну Республіку найбільш яскраво репрезентують К. Левицький і Є. Петрушевич.

Поряд із національно-визвольними і державотворчими процесами всі чотири означені роки у тісному зв'язку і взаємопереплетенні з ними розвивалася соціальна революція, на вістрі якої в Україні знаходились більшовики, націонал-комуністи Ю. Медведєв, Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник, Ф. Сергєєв, Г. П'ятаков, Е. Квірінг, С. Косіор, Х. Раковський, Г. Петровський. Без з'ясування їх ролі у тогочасних подіях особистісний зріз проблеми залишався б неповним.

І, зрештою, апогеї соціального і національного протиборства значною мірою віддзеркалилися в діях і долях воєначальників армійських формацій різних політичних таборів – А. Денікіна, Н. Махна, П. Врангеля, М. Фрунзе.

Об'єднані в одному виданні нариси про названих особистостей, гадається, дають змогу предметніше уявити сутність і динаміку тогочасних подій, максимально унаочнити тенденції, зміст, характер боротьби, одержати додаткові аргументи щодо історичних результатів буремного часу. Та найголовніше, є додатковий шанс ще раз неупереджено поглянути, а то й розібратися, у ролі суб'єктивного чинника – окремого індивіда у суспільному поступі.

* * *

При підготовці біографічних нарисів, цілком природно, головний акцент робився на з'ясуванні позицій кожного з тогочасних діячів, на персональному їх внеску у революційну справу, розв'язання нагальних питань суспільного розвитку. Однак при цьому зверталася увага і на ті аспекти життєвого досвіду у дореволюційний час (а відповідні сюжети свідомо розширювалися), які допомагають краще зрозуміти орієнтації, ідейний багаж учасників подій 1917—1920 рр. Рівною мірою збільшувалася питома вага матеріалів про післяреволюційний час, якщо вони органічно, «генетично» виявлялися поєднаними з буревійною добою, стали прямим

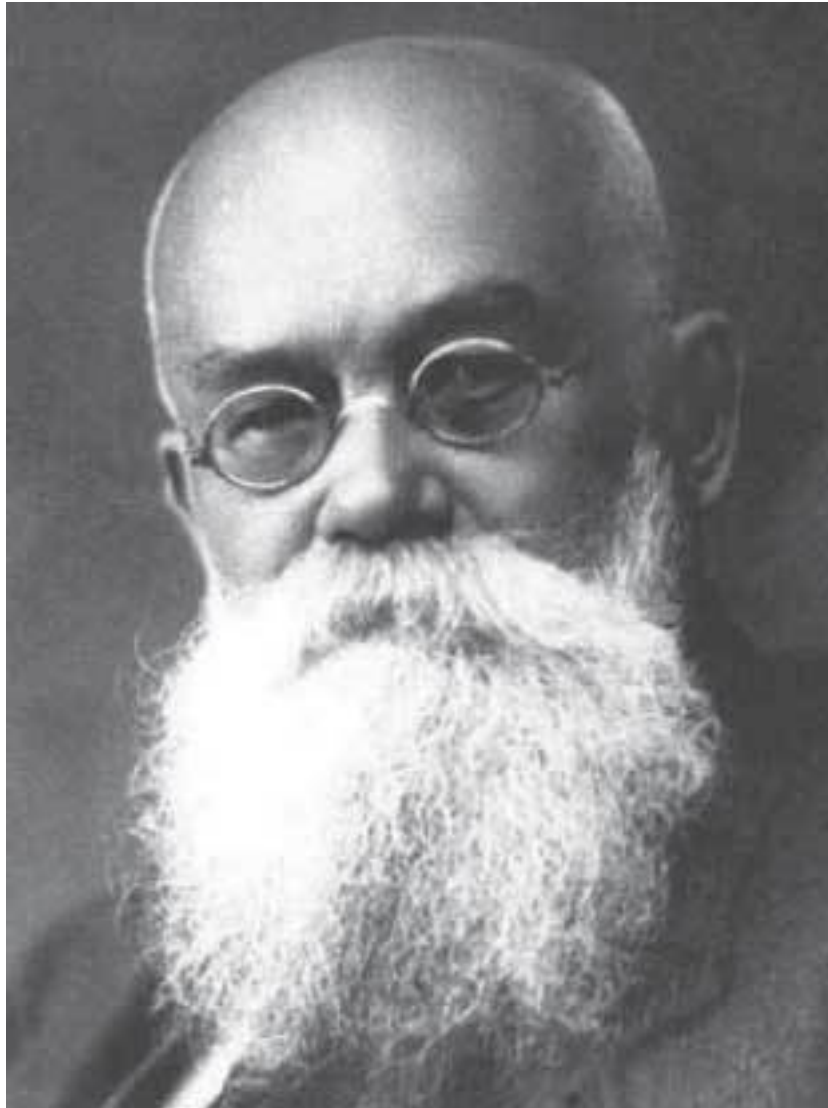
продовженням справ тієї чи іншої особистості в умовах, шлях до яких прокладався їхніми ж стараннями та зусиллями у попередні роки. Особливе місце відводилося характеристиці творчого, передусім історіографічного спадку діячів революційного часу. Такий елемент дає додаткову можливість відтворювати внесок кожної особистості у прогресивний поступ не лише, так би мовити, безсторонньо і «з боку», а й через власні оцінки учасників подій, мати в результаті змогу проникнути в мотивацію тих чи інших кроків, вчинків, поведінки, визначеніше, точніше співвіднести задуми, реалії та осмислення вчиненого на одному з переламних рубежів вітчизняної історії.

До кожного з нарисів додається коротка бібліографія праць (звісно, при їх наявності) видатних особистостей революційної доби, яка краще за що б то не було інше засвідчує їх справжній рівень інтелекту, ерудиції, значною мірою демонструє їх творчий потенціал.

Подаються також і основні публікації, знайомство з якими може тією чи іншою мірою збільшити обсяг знань про діячів 1917—1920 рр.

Назви нарисів у більшості запозичені з творів, висловлювань тих особистостей, кому присвячені відповідні сюжети, або з оцінок інших діячів – колег чи, навпаки, суперників. У багатьох випадках вони можуть слугувати повноцінними епіграфами до подвижницького життя, справді історичних діянь «героїв» пропонованих матеріалів.

**«Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним»
(Михайло Сергійович Грушевський)**

Визначний науковець, неперевершений літописець української історії, громадський і політичний діяч народився 17(29) серпня 1866 р. в Холмі (нині – Польща). Походив він з давньої, відомої з XVIII ст., але бідної родини Грушів (пізніше – Грушевських), що проживала в Чигиринському повіті на Київщині. Його батько – Сергій Федорович – здобув вищу духовну освіту, але, не прийнявши освячення, вдався до педагогічної діяльності, був автором популярного в Росії підручника слов'янської мови, викладачем греко-католицької гімназії у Холмі. Мати – Глафіра Захарівна Опокова (Опоцкевич) – теж була з роду священників на Київщині.

Сім'ї довелося чимало змінювати місця помешкання: Кавказ, Ставрополь, Владикавказ. Відірваний від українського ґрунту, юний Михайло з жадобою сприймав будь-що українське: мову, пісню, звичаї. Особливий вплив тут справили численні батькові оповідання, які він із захопленням слухав. Навчаючись у Тифліській гімназії, перечитував усе, що тільки можна

було знайти в місцевих бібліотеках, про Україну. Мріяв стати українським літератором, почав писати художні твори і деякі з них надрукував. Поступово переважив інтерес до української історії.

Під час навчання на філологічному факультеті Київського університету (1886—1890 рр.) особливого впливу зазнав від професора В. Антоновича. Уже студентом Михайло Грушевський не лише видрукував ряд наукових статей, але й підготував кілька солідних високопрофесійних праць.

Як досить зрілий фахівець був рекомендований на створювану кафедру української історії Львівського університету. 1894 р. захистив магістерську дисертацію і почав читати лекційні курси, поринув у активну громадсько-наукову, організаційно-публікаторську роботу.

Редагував «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (публікував у них численні власні наукові розвідки), а з 1897 р. очолив і саме товариство, започаткував окремі серіали – «Джерела (Жерела) до історії України-Руси», «Етнографічний збірник» та ін. Багато працював у різних архівах Росії, Австро-Угорщини, заснував Археографічну комісію.

У цей час дуже зблизився з І. Я. Франком, з 1898 р. вони спільно редагували «Літературно-науковий вісник».

Задумавши ще в юнацькі роки підготувати фундаментальну історію України, з 1897 р. почав видавати «Історію України-Руси» (до 1906 р. вийшло в світ п'ять томів, частину з них (I—III) перероблено наново й видано вдруге, в тому числі німецькою мовою). В 1904 р. видав стислий «Очерк истории украинского народа» російською мовою.

Писав постійно публіцистичні статті для періодичних видань Росії, намагаючись привернути увагу до українського питання, популяризувати українську історію. Деякі з них згодом увійшли до збірки «Освобождение России и украинский вопрос». Науковою і громадсько-політичною діяльністю М. Грушевський нажив собі чимало ворогів як в Росії, так і в Австро-Угорщині, в тому числі (і, природно, особливо) серед поляків. Підтримуючи то народолюбів, то їх суперників, вважався сепаратистом, самостійником. На Наддніпрянщину міг в ті роки приїжджати здебільшого нелегально.

З 1906 р. діяльність М. С. Грушевського переноситься до Києва, де відтоді видається і «Літературно-науковий вісник», до кожної книжки якого Михайло Сергійович вміщував статті з українського життя, зібрані потім в окремий том «З біжучої хвилі». Входив до редакції щоденника «Рада». В 1907 р. був обраним головою щойно створеного Українського наукового товариства.

В 1911 р. двома виданнями вийшла дуже схвально зустрінута «Ілюстрована історія України». До початку імперіалістичної війни встиг випустити ще три томи «Історії України-Руси», а значну частину праці перекласти і видати окремими випусками російською мовою.

В 1913 р. після чергових ідейних суперечок з галицькими націонал-демократами Михайло Сергійович зрікся керівництва і редакторства в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, а також вирішив облишити кафедру в Львівському університеті.

Здійсненню нових численних наукових проектів у Києві зашкодила Перша світова війна. Перебуваючи на відпочинку в Карпатах (Криворівня), Михайло Сергійович з початком військових дій не міг повернутися ні до Києва, ні до Львова. Довелося добиратися додому через Відень – Італію – Румунію. Проте, коли дістався в середині листопада 1914 р. до Києва, був заарештований. Хоча труси і в Києві, і в Львові жодних обтяжуючих аргументів не дали, М. Грушевського в лютому 1915 р. було призначено до висилки етапом до Сибіру. Проте клопотаннями петербурзьких знайомих з Академії наук (передусім академіка А. Шахматова) місце заслання було змінено спочатку на Симбірськ, з осені 1915 р. – на Казань, а роком пізніше – на Москву. Перебуваючи під наглядом поліції, позбавлений прав педагогічної діяльності, М. Грушевський «відводив душу» в інтенсивній науковій роботі. Інколи щастило вміщувати і

статті до російських газет, в яких робились спроби боронити українську справу, оскільки під час війни посилювалися шовіністичні атаки на українство, на його домагання.

Заслання перервала Лютнева революція. Обраний заочно головою Центральної Ради, М. С. Грушевський телеграмою був викликаний до Києва, куди й прибув 13 березня. Щоправда, по дорозі з Москви його спіткало нещастя. Загорівся залізничний вагон, в якому їхав Грушевський з родиною, і не вдалося врятувати численні рукописи, книги, що їх віз вчений додому.

Обрання Михайла Сергійовича головою Центральної Ради було, звичайно, визнанням, передусім, його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету в колах українства. Очевидно, вибір в цілому був вдалим. Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Михайло Сергійович напише: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути проведений відповідно широко».

Звичайно, цитується лише перша частина наведеної думки, хоч не менш знаменна, варта уваги, практичного застосування і друга її частина як досить повчальний висновок – урок видатного вченого, мислителя, що з волі обставин змушений був стати біля державного, політичного керма корабля в розбурханому океані революції.

На початку 1917 р. крупних, беззастережно впливових особистостей-проводирів український рух ще не висунув. Можна стверджувати, що Лютнева революція захопила його лідерів значною мірою зненацька. Незважаючи на ясність стратегічної, кінцевої мети цього руху, його керівники не мали скільки-небудь чітких орієнтирів на найближчу перспективу, не оформили в конкретну політику лозунги, свої чергові кроки. Для теоретичного обґрунтування тогочасного, нагального політичного курсу М. С. Грушевський був, мабуть, порівняно найбільше підготовленим.

Грунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, його інтересів, вражаюча працездатність, як і інші видатні потенційні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів, здійснених на гребінь потужною революційною хвилею. І якщо до недоліків керівництва Центральної Ради можна віднести відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак бажаної політичної волі, належної настирливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою властиво професійним політикам), а натомість являлись, як багатьом здавалось, надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. Грушевського як теоретика Української революції навряд чи кому було дано. Тому зовсім не вмотивованими, несправедливими слід визнати пізніші закиди декого з його колег, які вважали, що замість того, щоб якомога швидше охоплювати справи Центральної Ради та нації і народжуваної державності, професор-академіст безпосередньо на відповідних засіданнях пописував брошури, здійснював коректуру версток і т. п.

Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для Української революції важливіше, ефективніше. Проте незаперечне одне: написані професором М. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, запліднили український рух конкретною програмою, лозунгами боротьби в революції, стали стрижнем, каркасом концепції Української революції.

Між тим, сам Михайло Сергійович в автобіографічних спробах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було це становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене і автором українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками і погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми – а так мусіло бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала у всяких справах більшість, а вся ексекутивна власть була в руках Ген. Секретаріату».

Нині важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль, свою політичну вагу в подіях 1917 р. Де б він не виступав – у Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах, – його сприймали як найвпливовішого українського діяча.

Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштовували гучні овації. І, очевидно, якнайбільше визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорськи «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи імпазантність вигляду, як адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу.

Його позиція, звичайно, визначала спрямованість, зміст схвалюваних документів.

Тому-то за весь час існування Української Ради жодного разу не виникало питань про можливість заміни М. С. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський конгрес (6—8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю обрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду на власне бажання. Сам він про це написав так: «В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі України). Через те зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений».

Отож, цілком впевнено можна свідчити про надзвичайно великий, майже абсолютний вплив М. Грушевського на Центральну Раду. Інша річ, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до застосовуваних професійними політиками владних засобів.

Характерною і, очевидно, привабливою особливістю Української революції, зокрема, було те, що на чолі її опинилися справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, «розумовий» вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926 р.), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з притаманною йому вродженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918), котрою Грушевський був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі» й окремі брошури. («Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її універсали».)

Друкував також науково-популярні річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Симбірську і Казані. – В. С), «Переяславська угода України з Москвою») та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала».

Можна зрозуміти, чому в 1926 р., коли вже був радянським академіком, членом президії Академії наук Радянської України, Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917—1918 рр., натомість наголошував начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною. Згадані брошури, разом з публікаціями в періодиці, якраз і склали теоретичну основу, сумарно обґрунтували політичну концепцію Української революції.

Майже всі згадані брошури (обсяг їх звичайно близько друкованого аркуша – 16—30 сторінок) було видруковано в друкарні товариства «П. Барських» в Києві. Деякі вийшли двома виданнями – «Звідки пішло українство і до чого воно йде» – і навіть трьома – «Якої ми хочемо

автономії і федерації» (не кажучи ще про віденське видання). Вони коштували дуже дешево і були надзвичайно поширеними в 1917 р., мали безперечний вплив на формування світогляду, політичних переконань широких кіл українства.

Названі брошури М. С. Грушевського зовсім не є бажанням вченого зайвий раз відточити перо в улюбленій справі, обнародувати додаткові праці (один з дійових рушіїв самого існування будь-якого науковця). Це популярні за формою викладу і дуже глибокі за змістом, логічно ув'язані в чітку систему висновки, узагальнення мислителя, які надавали відповідь на найнагальніші питання тогочасного життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства.

Найвидатніший історик прагнув якнайшвидше дати пересічному читачеві відповіді на питання, в яких мав вільно орієнтуватися кожен українець: про минуле народу, про те, як він потрапив у залежність від інонаціональних поневолювачів, про природні права українців, про реальні можливості національного руху, про механізми досягнення стратегічної мети.

Ідеї, запропоновані головою Центральної Ради, з блискавичною швидкістю перетворили його на, безумовно, найвпливовішого, найпопулярнішого діяча. Це підтверджувалося не лише фактами практично одностайного обрання М. Грушевського почесним головою тисяч найрізноманітніших зібрань – від загальнонаціональних київських до невеличких колективів у найвіддаленіших куточках України. Однак значно важливішим за атрибутивні моменти було повсюдне і практично одностайне схвалення резолюцій, в основі яких лежали сформульовані і ретельно аргументовані визначним вченим політичні положення. За короткий час політично активна частина суспільства – українські партії, різні громадські організації і широкі верстви населення, що до них примикали, згуртувались на одній політичній платформі, виражаючи гасла М. Грушевського як свої власні, як вимоги всього національно-визвольного руху, всього народу.

Це стало справжнім торжеством ідеології Української революції, яка не «накидалась зверху» суспільній свідомості, а органічно сполучалась з нею, оформляла у чітке бачення перспективи ті настрої, які визрівали в глибинах українського суспільства. Побіжно зауважимо, що тим самим М. Грушевський зробив надзвичайно вагомий внесок у формування висхідних підвалин модерної політичної нації.

Якщо провести градацію політичних пріоритетів, що постали перед українським проводом з початком Української революції, то на перше місце, поза сумнівом, можна поставити завдання розвитку національної свідомості українства. Адже впродовж століть офіційною пропагандою великодержавники домагалися не лише того, щоб із лексики був витіснений термін «Україна», «українці», а й того, щоб цілі покоління нашого народу не усвідомлювали свою належність до осібної нації, яка мала власну багату історію, мову, культуру, вікові традиції, в тому числі – у державотворенні. І перш ніж підіймати такі покоління до масштабної цілеспрямованої дії, до відродження нації у всіх сферах буття – економіці, політиці, духовному житті, слід було переконати їх (цих людей) у тому, що вони мають такі ж права на всебічний розвій, як і всі їхні сусіди, як взагалі всі інші етноси, що вони можуть посісти гідне місце серед інших, які не мали штучних гальмівних чинників у своєму цивілізаційному поступі.

У перший місяць перебування в Україні Михайло Сергійович основну увагу сконцентрував на питаннях закономірності вибуху українського руху після повалення самодержавства, на аналізі перших його конкретних кроків і документів, на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу 6—8 квітня 1917 р., на з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях. Він видрукував цикл статей у газеті «Нова Рада», які невдовзі зібрав у брошуру «Вільна Україна».

У майбутньому голова Центральної Ради не раз повертався до порушених з початку революції найважливіших проблем, пропонуючи до наступних публікацій логічно дібрані групи питань.

Праця «Хто такі українці і чого вони хочуть» розпочинається словами: «В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються деякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством».

Учений і політичний діяч дуже переконливо і доступно виклав основні віхи української історії, процес формування українського етносу, який дійшов завершальної стадії перетворення в націю, показав, хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, які проживають в Україні.

Вбачаючи головну причину суспільної активності українства у довготривалому гнобленні російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми, – це воля, свобода, право самим розпоряджатись своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі», – писав М. Грушевський.

Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених в Лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючись на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з однієї віри у другу».

Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання».

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це питання теж належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, *тільки з вибору народного!* (виділено М. Г. – В. С.) Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

...Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою».

М. Грушевський пропонував відразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім,

запровадження демократичної виборчої системи на основі чотирьохчленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив».

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувались не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, але й у зтяжних дискусіях усередині самого руху, зокрема із самостійницькими елементами. «Українці хочуть, – писав М. Грушевський, – щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану».

Виходячи з об'єктивного становища, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звичайно, передбачити наперед всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, установа однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджались ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки».

Слід було подбати про те, щоб надалі виключити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їх згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країв. «Українці добиваються того, – наголошував Михайло Грушевський, – щоб Україною всією правили виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючись ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!»

Очевидно, варто ще раз підкреслити, що концепція Української революції не обмежувалась лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівництва українського руху, а й виступав як наріжний, відправний при

визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавались до ретроспективного аналізу.

В урочистій промові з нагоди першої річниці Центральної Ради, яку виголосив М. Грушевський 20 березня 1918 р., він підкреслив: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас – це інтереси трудящих мас».

Ця теза ще більше посилювалася, конкретизувалася в газетних публікаціях 1918 р., що склались, урешті, в брошуру програмового характеру «На порозі Нової України». Здавалось би, добра обізнаність з першими результатами соціалістичного експерименту у його більшовицькому варіанті могла викликати у палкого прихильника реформістської політики певні сумніви, принаймні перестороги. Однак М. Грушевський і в той час засвідчує принципову відданість обраному Українською революцією курсу, не зрікається кінцевої соціалістичної орієнтації. «Нашій народній державі, – пише він, – ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожному новім щаблю нашого життя».

Голова Центральної Ради був твердо переконаний, що реформи, які становлять зміст Української революції, носять, зрештою, саме соціалістичний характер. Він ще і ще намагався довести: «Будуючи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостью соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»

Політичні гасла, у які відливалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, – се старе наше гасло, – відзначав він. – Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство діставало змогу свobodно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим – на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде іти об'єднання людності України без ріжниць верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності».

Отже, сутність стратегічної мети, сутність політичної платформи, на яких у 1917 р. згуртувалося політично активне українство, були гранично чіткими і ясними: українці не мають бажання ні від кого відділятися, відмежовуватись – «вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порадкувати справою краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без загрози таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й

впевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань з боку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцію).

Як вчений-аналітик, що блискуче володів знанням світового досвіду, М. Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти.

Чітка, струнка, логічна, аргументована, переконлива, розрахована на втілення легітимним шляхом платформа Української революції, розроблена М. Грушевським, може бути зразком наукового і, рівною мірою, – політичного мислення. Акумуляовані в ній ідеї були суголосними настроєм мас, враховували розстановку сил, реальні можливості національного руху. Тому саме така політико-правова модель (існували й інші – однак це предмет окремої розмови) викликала практично повну підтримку українства, стала обґрунтуванням його дій у 1917—1918 рр., реалізувалась і конкретизувалась у конкретній політичній практиці, у найголовніших документах революційної дії і державотворення – Універсалах Центральної Ради. І вже відзначена обставина дає повне право стверджувати, що Михайло Грушевський – найвидатніший політичний діяч Української революції.

Як і багато інших визначних особистостей, голова Центральної Ради встиг залишити й свої мемуари за 1917 р., у яких досить ретельно занотовував хід революційних подій, давав їм оцінки і досить розлогі роздуми з приводу пережитого. Працював над ними Михайло Сергійович починаючи з 1918 р. А вперше видрукувано їх було альманахом «Київ» у 1989 (№ 8—11). Спомини органічно доповнюють джерельну базу для з'ясування суті концепції Української революції, допомагають зрозуміти й багато з того, що залишалось, так би мовити, «за лаштунками» політичної сцени.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним з вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він, не покладаючи рук, працював над тим, щоб випускати нові й нові книги і брошури з популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги.

У 1917 р. він випустив книгу «З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї ввійшли праці вченого з української історії XII—XVII ст., видрукувані свого часу в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» та «Літературно-науковому віснику» (1891—1912 рр.). Привертає увагу проблематика дібраних розвідок. Поряд з двома статтями, присвяченими раннім періодам українства («Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» і «Галицьке боярство XII—XIII в.») автор вмістив у книгу матеріали про ті політичні моменти, які в попередні часи та й в 1917 р. поставали в громадській свідомості як найбільш суперечливі: «Хмельницький і Хмельницщина», «250 літ» (до роковин приєднання України до Московського царства), «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Мазепинство» і «Богданівство».

У грудні 1917 р. друкувалася збірка «З старого й нового. Статті, промови, замітки», до якої ввійшли матеріали «Байда Вишневецький в поезії й історії», «Український рух на схід», «Вихрест Олександр», «Барська шляхта», «Капнист в Берліні», «Мазепинець 1820 рр.», «Про що мріяли наші діди» та ін. Невдовзі мала вийти в світ книга «Під хмарою стоячою: з українського життя». Тоді ж автор готував до друку ще дві книги. Перша – «З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в.: Українська історіографія і М. Костомаров, В. Антонович, Ол. Лазаревський і ін.)». Друга – «Розвідки й причини до української історії: (Вступний виклад з історії України. Звичайна схема «руської історії». Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Нові спроби конструкції початків слов'янсь-

кого й українського життя. Анти й ин.)». Це була перша частина задуманої публікації. Спроєктував автор і другу частину останнього твору, де мав намір вмістити дослідження «Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва й ин.».

Крім того, М. Грушевський у кожній черговій публікації анонсував свої численні історичні твори, які були видрукувані в попередні роки і ще перебували в книжкових сховищах.

Нарешті М. Грушевський планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати, «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки».

Невтомний вчений, публікатор, голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям. Висновки щодо перспектив української справи, Української революції, які постійно обмірковував, він хотів закумулювати в окремому виданні, своєрідному політичному заповіті, який, за прикладом французького ідеаліста Кондорсе, планував назвати гадками і мріями. Проте на кінець 1917 року політичний небосхил затягло темними хмарами, а в січні 1918 р. Центральній Раді довелося залишити Київ. В цей момент радянські війська, що бомбардували столичне місто, спалили родинний будинок Грушевських. Згоріли численні рукописи. Після повернення до Києва у березні рукопис задуманої книги довелося виконати заново. Її пафос звучить в перших же словах праці, названої «На порозі Нової України. Гадки і мрії»: «Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні уліпшення людського життя, підчас революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка в якій описував свої мрії старий французький ідеаліст».

Пояснюючи різкість тону, виразів, до яких змушений був врешті-решт вдатися автор, він пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *Captando auram rorulagum* – щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили иньші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся».

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, почасти складається з розрізнених статей, теми яких не завжди щільно стикуються між собою. Однак в сумі їх об'єднує дещо суттєвіше – загальна логіка бачення перспектив революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за оцінкою професора М. Грушевського, вона була в 1918 р. Тобто книга М. Грушевського – ще один внесок у викристалізацію стратегії руху вперед українського суспільства, в концепцію Української революції.

Водночас «На порозі Нової України» – одне з перших історіографічних явищ історії Української революції. Теоретик революції вибудовує свої концепції на міцному ґрунті серйозного дослідження історичних фактів, передусім першого етапу Української революції.

Після гетьманського перевороту М. Грушевський деякий час перебував на нелегальному становищі, відхиляв пропозиції П. Скоропадського очолити створювану Академію наук України, займався улюбленою науковою роботою (підготував 4—6 частини «Всесвітньої історії», ряд книг і підручників). Тоді ж підготував нове видання «Ілюстрованої історії України», яке було здійснене вже в 1919 р. Дніпровським Союзом споживчих союзів України (Дніпросоюзом) у Києві (сам М. Грушевський помилково вважав, що книга вийшла в 1918 р.). У порівнянні з виданням 1911 р., до нового історик дописав близько трьох друкованих

аркушів тексту про події в Україні від передодня Першої світової війни до останніх днів Центральної Ради. Очевидно, можна з певністю говорити про те, що відповідні сюжети – це фактично спроба історіографічної оцінки революційних подій в Україні в 1917 р. – квітні 1918 р. Майже без змін в такому ж варіанті М. Грушевський підготував книгу до видання і наприкінці 1919 р., проте здійснити це вдалося лише в 1921 р. у Відні. В січні 1919 р. Михайло Сергійович був делегатом Трудового конгресу України, разом з найбільшою (центральною) частиною УПСР, що розкололася, відстоював ідею «трудових рад селянських і робітничих депутатів». При цьому вважав політично найдоцільнішим повернення до Центральної Ради, увійшов у суперечності з Директорією. На початку лютого 1919 р. виїхав до Кам'янка, де редагував деякий час газету «Голос Поділля».

Невдовзі через Галичину М. Грушевський виїхав за кордон, став ініціатором утворення Українського соціологічного інституту у Празі, організатором ряду періодичних наукових видань. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі. Багато друкувався, видав книги з питань всесвітньої історії, історії української літератури та релігійної думки в Україні, соціології.

Обраний наприкінці 1923 р. членом Всеукраїнської академії наук і одержавши дозвіл, у березні 1924 р. повернувся на Батьківщину. Займався науковою роботою. Політичних питань намагався уникати. Ніколи більше не писав і про історію Української революції. Так що теоретичні та історіографічні праці М. Грушевського стосовно Української революції – це названі вище публікації 1917—1919 рр. Вони органічно доповнюються усними виступами голови Центральної Ради, зафіксованими у протоколах різних зібрань, газетних звітах тощо.

Звиви долі М. Грушевського в Радянській Україні, його тогочасну наукову діяльність досить ґрунтовно, із залученням великого обсягу не доступних раніше матеріалів дослідив Р. Я. Пиріг у монографії «Життя і діяльність Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)» (К., 1993), яка стала основою для докторської дисертації «Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930-ті рр.)», яку було захищено в 1994 р.

Насичена фактологічними матеріалами, цікавими документами книга П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність» (К., 1993) переважно теж присвячена останньому десятиліттю творчості і діяльності видатного історика.

У цей час вченим було започатковано цілу низку дослідницьких структур у Всеукраїнській академії наук.

Скориставшись з українського відродження другої половини 1920-х рр., вдалося чимало зробити для праці всього свого життя – багатотомної «Історії України-Руси». У складних ідеологічних обставинах, далеко не завжди і в усьому згодний з пануючими порядками, М. Грушевський прагнув служити національним потребам «робітничо-селянських трудових мас», українській ідеї передусім на науковій ниві.

Але й ця «академічна» позиція не гарантувала Михайлу Сергійовичу безтурботного, безхмарного існування. У кінці 20-х рр. на нього поринув вал ідеологічних атак радянської системи.

Одного з визначних діячів української науки і культури звинуватили водночас у багатьох гріхах, не шкодуючи убивчих характеристик: «нацдемівець», «буржуазно-націоналістичний фальсифікатор історії», «монументальний жрець зоологічного націоналізму», «націонал-фашист» і т. ін.

До ідейного погрому додалися адміністративно-судові репресії. У справі «Українського національного центру» М. Грушевського було заарештовано, після допитів і визнання вини настало вигнання з України. За оцінками Р. Пирога, «жорстокість і аморальність тодішніх переслідувань набагато перевершили гоніння, яким вчений піддавався за часів царату. Ство-

рені ним дослідницькі установи, друковані органи були ліквідовані, наукова школа розгромлена, учні винищені, праці заборонені.

Політична і фізична розправа, моральне безчестя підірвали здоров'я вченого, передчасно звели його до могили».

Помер М. Грушевський 25 листопада 1934 р. в Кисловодську, похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Нині триває досить інтенсивний, але непростий, часом суперечливий процес повернення славнозвісного вченого до пам'яті українського народу. Йому по праву належить чільне місце у вітчизняній історіографії; своїми працями, які в останні роки перевидаються багатьма видавництвами чималими тиражами, він дієво сприяє формуванню національної свідомості українства, становленню нової державності.

Праці М. С. Грушевського

- Спомини. // – Київ, 1989. – № 10—12.
Ілюстрована історія України. – К., 1991.
Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
На порозі Нової України. Гадки і мрії. – К., 1991.
Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
Історія України-Руси. – Т. 1—11 (в 12 кн.). – К., 1991—1998.
Історія української літератури. – Т. 1—6 (в 9-ти кн.). – К., 1993—1996.
Щоденник (1888—1894). – К., 1997.
Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – К., 2000.

Література про М. С. Грушевського

- Багалій Д. І.* Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис). // Червоний шлях. – 1927. – №1.
- Василенко Н. П.* Проф. М. С. Грушевський как историк. // Украинская жизнь. – 1916. – № 12.
- Верба І. В.* Грушевський Михайло Сергійович. // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004.
- Вернадский В. И.* Грушевський сделал огромное дело для возрождения украинского народа. // Исторический архив. – 1997. – № 4.
- Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995.
- Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. I—III. – К. – Відень 1920 (1990).
- Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. – Т. I—II. – Ужгород, 1930, 1932.
- Копиленко О. Л.* Нездійсненні мрії і марні уроки. (Михайло Грушевський). // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994.
- Копиленко О. Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991.
- Пиріг Р.* Життя і діяльність Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). – К., 1993.
- Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ТПУ – НКВД. Трагічне десятиліття. 1924—1934. – К., 1996.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). – К., 1997, 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: В 4-х т. – Харків – Київ. 2008—2010.
- Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. I—IV. – Прага, 1921—1922.
- Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
- Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005.

«Чесність з собою»
(Володимир Кирилович Винниченко)

Визначний український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, публіцист, народився 16(28) липня 1880 р. в м. Єлисаветграді Херсонської губернії в бідній селянській родині. У дитячі роки наймитував, щоб заробити на життя та на сплату за навчання в гімназії. Уже тоді юнак пізнав всієї гіркоти селянської долі – жорстокої поміщицької експлуатації і сваволі, знущання, приниження, образ, духовного спустошення і відчаю. Ці найвразливіші почуття людини, що тільки-но свідомо входить у світ, В. Винниченко – письменник, драматург так зворушливо-переконуюче, вражаюче-натуралістично передасть через емоції і думки героїв своїх літературних творів. Ніколи не забуде їх і В. Винниченко – політик.

До 1899 р. юнак навчався в гімназії м. Єлисаветграда, а у 1900 р. екстерном склав іспити на атестат зрілості в гімназії м. Златополь. У 1901 р. В. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету. Під час навчання брав активну участь в українському національному русі, належав до членів Київської громади, став одним із членів Революційної

української партії. У грудні 1902 р. В. Винниченко був учасником I з'їзду РУП у м. Києві, на якому його було обрано до керівних органів партії.

За дорученням партії активно проводив пропагандистську роботу серед робітників Києва і селян Полтавщини, спрямовану на викриття національної і соціальної політики російського самодержавства в Україні. У 1902 р. за антиурядову революційну діяльність В. Винниченко був заарештований та виключений з університету без права навчання у будь-якому іншому навчальному закладі. Невдовзі його призвали до армії.

Однак 1 лютого 1903 р. під загрозою нового арешту В. Винниченко самочинно залишив службу в 5-му саперному батальйоні та перебрався до Львова, де почав активно займатися політичною та літературною діяльністю, увійшов до складу Закордонного комітету РУП, разом з Д. Антоновичем редагував партійний орган – газету «Гасло». У липні 1903 р. був заарештований у Волочиську і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі за спробу перевезення нелегальної літератури через російський кордон. Після звільнення в серпні 1904 р. В. Винниченко взяв участь у створенні та був обраний до складу центральних органів Української соціал-демократичної робітничої партії (1905), реформованої із РУП, редагував друкований орган – газету «Боротьба». З 1906 по 1917 рр., у зв'язку з переслідуваннями поліції, знаходився в еміграції. Австрія, Франція, Швейцарія, Італія. Чудові кліматичні умови, спокій, так необхідний для неквапливої, вдумливої творчої роботи, якою займався дедалі з величезним піднесенням і насолодою. Та серце раз по раз рветься на Батьківщину. І зашкодити цьому не могла загроза нових арештів, будь-яких покарань. В. Винниченко кілька разів нелегально з'являється в Україні з метою налагодження революційної роботи. Працював співробітником журналу «Дзвін» (1913—1914 рр., м. Львів) та часопису «Украинская жизнь» (1914—1917 рр., м. Москва), належав до співзасновників тижневика «Промінь» (1916 р.).

Політик і художник в його особі нероздільно зливаються. «Я не лише художник, я – ще член відомої соціальної групи, я беру участь у її житті, – чим можу, допомагаю, так чи інакше борюся з тим, що знаходжу неправильним... зараховую себе до групи соціалістичної і при тому тієї, яка організована на основі марксизму», – зауважував він у листі «Про мораль панівних і мораль пригноблених». І ще: «Я щиро і гаряче протестував проти соціальних несправедливостей, в ім'я цього протесту йшов у тюрму, готовий був іти на смерть за торжество своїх політичних і соціальних переконань».

Це було не лише політичне, але й мистецьке кредо на той час вже широко знаного, справді популярного літератора і драматурга. М. Коцюбинський з деяким здивуванням і водночас з теплою шаною відзначав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знову Винниченка».

Справжній новатор, революціонер у творчості, В. К. Винниченко як ніхто інший емоційно і чесно вилив на папір щирий крик болю, співзвучний знедоленій народній душі. Герої Володимира Винниченка, яким він гаряче співчуває, – гнані й ображені сільські трударі, нещадно експлуатовані, розгнівані пролетарі, безправні, вимуштрувані до механічної покори солдати, навіть здеморалізовані, всіма знехтувані покидьки суспільства – босота.

Здавалось, Володимир Винниченко взяв собі за мету – не давати жодного перепочинку читачу. Починаючи з першої повісті «Краса і сила», у першому варіанті – «Сила і краса», що з'явилась у 1902 р. в журналі «Киевская старина» (перші твори – поема «Повія» і оповідання «Народний діяч» – написані 1901 р.), він щорічно примножував свій літературний доробок. З 1906 р. він пробує себе в драматургії (п'єса «Дисгармонія»).

Після поразки революції 1905—1907 рр. художник прагне досягнути народну драму, зрозуміти психологію деморалізованого міщанства, з'ясувати сутність поведінки людей на рівні підсвідомого – на рівні інстинктів.

Саме в той час Володимир Винниченко сформулював найважливіший для свого морально-етичного кодексу принцип: чесність з собою. У пошуках його ідейно-естетичного

обґрунтування і розкриття письменник пише романи: «Чесність з собою», «Заповіти батьків», «Записки кирпатого Мефістофеля», романну дилогію «Посвій» і «Божки», багато оповідань.

В роки Першої світової війни Володимир Винниченко знову нелегально в Україні, часто змінює адреси (його прізвиська – Вольдемар, Деде, Владен, Гриша, Грицько), зрештою переїздить і до Москви.

Де б не доводилось бувати, український літератор, революціонер думкою завжди повертався на Батьківщину, болісно переживав її безрадісне становище. При цьому він ніколи не був обмеженим фанатиком, намагався сам розібратися у таких складних явищах, як національне питання, національний інтерес, національне почуття, співвідношення національного і соціального тощо. Якимось в 1911 р. він записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між соціал-демократами іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перше усього свідомість надійності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)».

Дуже гірко було українському письменникові і драматургові, коли його не розуміли вчорашні співвітчизники, співвітчизники. Зокрема дорікали за те, що він дозволяє перекладати і видавати свої твори російською мовою, ставити п'єси на московській сцені.

Ображали, називаючи «русско-малорусским писателем». Навіть близькі люди іноді малювали дуже непривабливу картину майбутнього. «І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, що-небудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником і ще якимось. «Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям». Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якій-небудь канцелярії?..» Письменник явно нервував, розгублено намагався збагнути, яку шкоду наносить своїми діями українській національній справі.

І як не бажалося, щоб його твори читалися на всіх мовах, у всьому світі, Володимир Кирилович майже у розпачі писав: «Дорогий мій краю, мабуть я попросився з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я дійсно согрівив перед тобою, коли в кращих синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи прийму в душу щиро і нелукаво ту спокуту?». Ці записи Володимир Винниченко зробив рівно за місяць до Лютневої революції. Однак тоді він ще не знав, що сімнадцятий рік, який наступив, відкине найпесимістичніші настрої, дуже багато чого змінить в його житті, що Україна і народ покличуть свого сина до історичної дії.

Після Лютневої революції 1917 р. В. Винниченко повернувся до Києва. На початку квітня цього року виступив на зборах Київської міської організації УСДРП, очолив видання щоденного друкованого органу партії – «Робітнича газета» (30 березня 1917 р.), взяв участь у конференції УСДРП, був обраний до ЦК партії. На Всеукраїнському національному конгресі (6—8 квітня 1917 р.) В. Винниченка обрали заступником голови Української Центральної Ради, а згодом – заступником голови Малої Ради (президії УЦР). Наприкінці травня 1917 р. він очолив українську делегацію на переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді про попередні умови надання Україні автономії.

Настав його час, його зоряна доба. Ось коли можна було безпосередньо впливати на життя України, її народу, спробувати здійснити все вимріяне, все вистраждане, змусити розвиватися суспільні процеси за усвідомлюваними ідеалами.

Водночас, це буде і його першим сходженням на Голгофу.

Очевидно, відразу цього зрозуміти було просто неможливо. Але всі три спроби піднятися на найвищий щабель української політики (будуть ще кінець 1918 – початок 1919 р., буде й 1920 рік) невідворотно обернуться Голгофою для непересічної особистості, велетенського літературного таланту і романтичної натури, що в основу політики намагалась покласти кредо чесності, щирості. І він настільки при звичається саме до такого результату своєї політичної кар'єри, що в 1920 р. ще задовго до фіналу саме так визначить в найголовнішому чергове занурення у велику політику.

В. Винниченко був одним із тих з когорта найвищих проводирів українства революційної доби, хто мав власне бачення ситуації, перспектив її дальшого розвитку, орієнтирів, до яких слід було спрямовувати народний рух. У його уяві існувала більш-менш цілісна система поглядів на питання – як змінити долю України, як вивести її народ на якісно нові обшири існування і розвитку. Це була його, Винниченкова, національна ідея. Вона зазнала рішучої критики з боку відвертих супротивників і тимчасових попутників. Сам він згодом з відчайдушною нещадністю викривав недосконалість, прорахунки, утопізм виборюваного шляху. Але то буде потім.

Протягом всього 1917 року В. Винниченко був у самому вирі політичного життя. Він без втоми виступав на мітингах, на зборах, в Центральній Раді, на різних з'їздах і конгресах. Його ім'я часто потрапляло на шпальти газет, особливо «Робітничої газети», як автора політичних статей на найважливіші теми поточного моменту. Рукою В. Винниченка в буквальному розумінні слова розставлялися віхи відродження національної державності. Саме він готував перші три Універсали Центральної Ради, які реалізовували ідею української автономії у федеративній демократичній республіці Росія.

Якщо М. Грушевський закономірно очолив Центральну Раду, то В. Винниченко з не меншими підставами став біля керма її виконавчого органу. 15 червня 1917 р. він був призначений головою першого українського уряду – Генерального Секретаріату Української Центральної Ради з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. Брав безпосередню участь у підготовці всіх найважливіших державних документів, програмних декларацій Генерального Секретаріату. За його ініціативою і з його подання ухвалювались численні резолюції, приймалися різні рішення. Так що можна впевнено стверджувати: В. К. Винниченко дуже ефективно сприяв розробці концепції Української революції, корегуванню її положень під впливом політичної практики, якою сам щоденно жив.

На відміну від М. Грушевського, В. Винниченко в 1917—1918 рр. не писав крупних теоретичних праць. Щоденна зайнятість не дозволяла йому займатись навіть улюбленою літературною працею (п'єсу «Панна Мара» він написав у вагоні під час поїздки до Петрограда). Та це не значить, що цінність розкиданих по коротких публіцистичних виступах, офіційних документах, підготовлених головою Генерального Секретаріату, теоретичних напрацювань менша.

Додаткове джерело тут – «Щоденник». Його письменник і політик вів протягом багатьох років, фіксував ставлення до різних подій. Загалом – це величезна спадщина: 40 записних книжок. Вів їх Володимир Кирилович з 1911 р. до останніх днів життя (6 березня 1951 р.). Оригінали зберігаються в Архіві російської і східноєвропейської історії Колумбійського університету в Нью-Йорку. Ксерокопії їх передано кілька років тому в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

В Канаді вийшли два перших томи «Щоденника», що охоплюють період з 1911 по 1925 рік, а в Україні третій том (до 1930 р.).

Всього ж заплановано видати шість томів. Сьогодні над їх підготовкою спільно працюють Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і Канадський інститут українських студій. В Україні свого часу з'явилися передруки з двох згаданих вище томів: у газеті «Літературна Україна», в журналах «Україна» і «Київ» (1990. – № 9 – С. 91—123; № 10. – С. 96—110. – № П. – С. 85—106). Витяги з «Щоденника» опубліковані і в журналі «Дружба народів» (1989. – № 12. – С. 161—205) російською мовою. Найбільша питома вага тут матеріалів за 1917—1920 рр. Тобто до послуг історіографів досить об'ємний і надзвичайно цікавий матеріал.

Варто зазначити, що і достатньо обширні подачі з щоденника за пізніші роки опубліковані журналами «Київська старовина» і «Слово і час» (2000—2001 рр.).

За багато післяреволюційних десятиліть критики лідерів українського руху неодноразово вдавалися до простого й цинічного прийому: поразку визвольних змагань вони пояснювали передусім відсутністю професіоналізму, браком досвіду таких керівників як М. Грушевський і В. Винниченко. Особливо діставалось останньому. Його емоційність, романтизм, вразливість начебто дуже заважали виробленню і здійсненню реалістичної політики. Гадається, що подібні закиди мають лише частковий сенс.

Адже, з іншого боку, саме до честі українського народу, що в переломний період його історії він висунув керівників гуманних, щирих, порядних, людей честі і совісті. Володимир Винниченко чимало помилявся, проте робив це щиро, без злого умислу, і так же щиро здатен завжди був визнати це, чесно оцінювати свої вчинки, їх позитив і негатив. Щоправда, іноді подібні зізнання виявлялись дещо, а то й безнадійно запізнаними, однак з точки зору історіографічного аналізу вони мають величезну вагу, оскільки є втіленням чесності, об'єктивності, порядності.

Володимир Кирилович був дуже вибагливим до самого себе, до своїх щоденникових записів. Він не вів би їх, якби не дотримувався наріжної умови: «...щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найтаємничих куточків правдивість, одвертість, об'єктивність. Без цієї умови ні інформація, ні навчання не можуть бути досягнені».

Наприкінці липня – на початку серпня 1917 р. Володимир Кирилович на чолі української делегації вів переговори в Петрограді про статус Генерального Секретаріату. В ході скандалу, що виник внаслідок оголошення Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 р., згідно з якою компетенція українського уряду сильно обмежувалась і він перетворювався на орган Тимчасового уряду на значно обмеженій території (5 з 9 тогочасних губерній), В. Винниченко 13 серпня 1917 р. подав у відставку з посади голови Генерального Секретаріату. Однак після того як Д. Дорошенко, призначений на цей відповідальний пост, не знайшов спільної мови з Центральною Радою, внаслідок тривалих міжфракційних переговорів В. Винниченку 18 серпня 1917 р. знову було запропоновано очолити Генеральний Секретаріат. А 20 серпня він дав згоду, сформував уряд і керував його діяльністю у надзвичайно складний і важливий період народження Української Народної Республіки, воєнних випробувань, що випали на її долю, еволюції на самостійницьку державну позицію.

IV Універсалом Центральної Ради (12 січня 1918 р.) український уряд було перейменовано на Раду Народних Міністрів і її головою став В. Винниченко, який водночас обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Однак під тиском міжпартійних незгод уже 18 січня 1918 р. В. Винниченко подав у відставку, на деякий час відійшов від політичної діяльності.

Відступившись від влади, В. Винниченко попрямував на південь, до Бердянська, під час гетьманщини жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині. Тут був заарештований гетьманською вартою у надуманій підозрі підготовки до державної змови. Фактично силоміць повернутий у політику, від якої хотів було втекти назавжди. В. Винниченко після швидкого звільнення і відмови співпрацювати з П. Скоропадським очолив опозиційний Український національний союз (18 вересня – 14 листопада 1918 р.).

Після листопадової революції в Німеччині, схильний і раніше до повстання проти уряду гетьмана, В. Винниченко наполягає на відновленні УНР, створенні Директорії і передачі їй влади. Сам він і очолив Директорію, обрану на таємному засіданні українських партій 13 листопада 1918 р.

Після повалення гетьманського режиму В. Винниченко висунув ідею проведення Трудового конгресу України і передачі влади трудовим радам, будівництва Республіки трудового народу. На цій підставі (були, звісно, й інші причини) особливо загострилися суперечності всередині Директорії, передусім з С. Петлюрою. Невдовзі за проведенням Конгресу, який переобрав В. Винниченка на посаду голови Директорії, довелось поспіхом залишити Київ під натиском радянських військ і переїхати до Вінниці.

Прибічники С. Петлюри, на переговорах з представниками Антанти згодилися на усунення від влади соціаліста В. Винниченка як умову надання західної допомоги. В. Винниченко на той час практично не контролював ситуації і 10 лютого 1919 р. згодився на відставку (урядові установи тоді перебравлись до Кам'янця). Під благовидним приводом – участі у соціалістичній конференції – лідер українських соціал-демократів від'їхав за кордон, поселився у Земмерінгу. Та відірватись від подій, що точилися в Україні, не міг, хапався за будь-яку можливість повернутись на Батьківщину, прислужитись їй. Одна з таких абстрактних можливостей була пов'язана із перспективою замирення з Радянською Росією через запровадження в Україні влади Рад. Такі плани виношували угорські комуністи, серед них Бела Кун, відводячи велику роль у реалізації цих планів колишньому голові Генерального Секретаріату і Директорії. В. Винниченко з рядом пересторог згоджувався на новий раунд політичної боротьби, однак через обставини, що від нього не залежали, накресленим планам не судилося збутись.

Болісно переживаючи поразки Української революції, В. Винниченко прагнув збагнути їх глибинні причини. В червні 1919 р. він задумує «писати щось подібне до історії української революції».

Приступаючи до реалізації задуму, В. Винниченко планував, що вийде книжечка аркушів на десять, а вийшло три випуски, загальним обсягом аж на 70 аркушів.

Рукопис було завершено в лютому 1920 р., лише за 8 місяців! Думається, справедливо говорити про те, що цю працю, яка була названа «Відродження нації», Володимир Кирилович вважав головним каналом свого впливу на суспільне життя в Україні. У жовтні 1919 р. він робить у щоденнику запис про необхідність прискорення роботи над виданням книги. «Це помогло б далі в самій справі, – продовжує В. Винниченко, – вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І може не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік».

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик вже вкотре намагався роз'яснити суть того, що коїлось в Україні, запропонувати свій план розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем. І розраховував на чесних людей. В тих умовах іншого виходу він не знаходив. А байдужо спостерігати за тим, що відбувається на Батьківщині, він просто не міг – не давала спокою совість. Він вважав, що в 1919 р. на відроджувану націю, на молоду державність накинута «смертельну петлю» і «що ближче та петля, то наче мене вона душить, наче мені накинули її...»

І в такій ситуації саме книга повинна була стати його основною зброєю, засобом впливу на ідейно-духовний поступ, на умонастрої співвітчизників. В. Винниченко усвідомлював всю складність поставленого перед собою завдання. «Я беру на себе трудну річ, – відзначав він у передмові, – дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції».

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокою.

Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих сімпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку можемо бути здатним».

Звичайно, у творі з високою питомою вагою мемуарного матеріалу чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм – особливого роду. Це не традиційна вузькопрагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше – довести комусь (як сьогодні нерідко гадають!) своє право на повернення на Батьківщину, право бути корисним власному народу. Політичні оцінки подій, особливо кінця 1918—1919 рр., які ввійшли до «Відродження нації», прямо кореспондуються з думками у щоденнику – щирою сповіддю перед своєю совістю. А в багатьох випадках сприйняття, оцінка подій прямо запозичені, перейшли у книжку зі сторінок інтимного документа – настільки вони були органічно відповідними.

Ще лише приступаючи до роботи, В. Винниченко застерігав майбутнього читача: «Я не хочу писати історії в академічному значінні цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета – перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії».

Очевидно, цього застереження не варто забувати при загальній оцінці твору при всій його безперечній вазі і неминучому історіографічному значенні.

Коли книга була віддрукована, В. Винниченко зміг двадцять перших її примірників переправити нелегальним літаком до Києва – настільки важливою для впливу на політичне життя в Україні вона йому уявлялася. Проте виданню, як і його автору, в Україні не поталанило. Воно не було поширене в момент, на який було розраховане – 1920 р., та й протягом наступних десятиліть залишалося відомим лише вузькому колу фахівців – істориків.

Щоправда, окремі розділи «Відродження нації» були включені до збірки під красномовною назвою «Революция на Украине по мемуарам белых» (М.—Л. – 1930. – С. 277—358). І хоч укладачі старанно вилучили з тексту практично всю критику В. Винниченком Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г. П'ятаковим (а до збірки були залучені матеріали доби Директорії під назвою «Из истории украинской революции»), мало хто міг познайомитись і з цими невеликими шматками Винниченкового твору. Збірник теж невдовзі потрапив до спеціальних сховищ бібліотек.

Рівно через сім десятиліть майже суцільних спроб дискредитації «Відродження нації» і її автора Видавництво політичної літератури України відшукало раритети і похапцем, без ґрунтовних супровідних матеріалів перевидало книгу у серії «Бібліотека репринтних видань». І знову, здається, книга з'явилася невчасно. Закінчувалася «горбачовська доба», коли ім'я В. Винниченка і його творчий спадок нерідко дуже непрофесійно, навіть дилетантськи і спекулятивно (хто знав той спадок?!) використовували в політичній полеміці. Коли ж з'явилася можливість судити про В. Винниченка, його погляди не з чиеїсь подачі, а безпосередньо за його твором, знову виявилось майже те, що стало зрозумілим ще в далекому двадцятому році. Дуже вже цей Винниченко був непростий, неодномірний, дуже багатогранний, ґрунтовний, глибокий, а відтак і «незручний».

На очах у громадськості сталася дивна метаморфоза: вчорашнього кумира з поблажливою посмішкою відсунули з поля ідеологічних змагань... «Ну, що ви хочете від людини, яка поставила собі за мету будь-що повернутися на батьківщину, де зміцнювався тоталітарний більшовицький режим? – Ось і понаписував казна-чого на догоду тогочасним правителям!»

Що ж, чинити так значно легше, аніж спробувати зрозуміти хід думок одного із дійсних романтиків Української революції, дати собі нелегкий труд проникнути у сутність надзвичайно складних процесів буремної доби, розібратись у їх історичній зумовленості, мотивах поведінки і творчості Володимира Винниченка.

Виходячи не стільки з бажання заперечити не вельми коректні оцінки Винниченкового твору, а скільки прагнучи з'ясувати його істинне історіографічне значення, варто спеціально зупинитись на факті його біографії, що викликає особливо гострі суперечки, – спробі повернення в Україну в 1920 р.

Вся поведінка В. Винниченка в тій історії висвітлює досить цікаві моменти, які просто органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів. Ситуація з можливістю повернення виникла не зненацька. І якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово дозрівав до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи.

Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 р., який був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилитися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української державності, і – головне – долі народу, трудящих.

Володимир Кирилович після довгих розмірковувань приходять до непростого висновку: «Найкращий вихід – соціальна революція. І найкращий спосіб для нас заглибити свої вільні й невольні помилки та злочинства проти соціалізму – це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритись. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення життя».

Це визнання стало не результатом теоретичних пошуків кабінетного вченого, а було вистраждано всім тяжким життєвим досвідом: «Два роки революції нашої я топтав себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби...»

З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в поле, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства: віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, – я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодіських ворогів».

І Винниченко тут прагнув не лише до душевного самоочищення.

Він дедалі більше розумів, що жертви в соціальній сфері нічим не змогли зарадити в справі національного відродження, а надалі загрожували неминучими новими збитками і поразками. Замирення ж з більшовиками могло дати рятівний шанс:

«І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціялісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціялістичну, навіть не демократичну державу, врешті матимемо.

Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична...»

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак – Денікін, то вони українців будуть просто нищити.

Українство для них страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, а Росія лишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної».

У липні 1919 р. Винниченко направив тій групі УСДРП, що підтримувала петлюрівську Директорію, листа з пропозицією «рішуче стати на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність».

Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Советської Республіки й передачі советської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіялізм руських комуністів».

В другій половині вересня до Ляйпця, де перебував В. Винниченко, прибув С. Мазуренко, що за дорученням Директори у січні—лютому 1919 р. очолював місію до Раднаркому і висловив у розмовах думку про можливість поїздки Володимира Кириловича до Москви для переговорів. Суттєвих причин для відмови від такої ідеї Винниченко не знаходив: «Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, справді, хочу послужити народові, його пригнобленим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм особистим інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але так померти є честь».

Тільки наперед треба все ж таки вияснити, чи, справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знуцання, звідки б воно не походило... Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу».

Це ще раз доводить некон'юнктурність кроку Винниченка, який він здійснить навесні 1920 р. і який викличе стільки суперечливих оцінок як у його сучасників, так і у їх нащадків.

Навпаки, спроба повернення в Україну була продиктована не випадковим, скажімо, сприятливим збігом обставин, а, передусім, ідейною еволюцією В. Винниченка, якою й обумовлювались його кроки. Досить рельєфно це виявили перші місяці 1920 р. Колишній лідер УСДРП недвозначно декларує свій перехід на позиції комунізму, створює закордонну групу українських комуністів, починає видавати її орган «Нова доба» і намагається, як може, зашкодити підготовці Польщі, Петлюри (який, на його думку, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, увійшов у згоду з Пілсудським) до війни проти Радянської влади, пропонує свої послуги на випадок агресії, просить в уряді УСРР надання йому, або ж комусь із його групи, повноважень для представництва інтересів Радянської України за кордоном. У листах «До тт. комуністів УКП» і «До тт. комуністів-незалежників» Володимир Кирилович заявляє про своє бажання брати участь у соціалістичному будівництві, хоч ще й не знає, до якої з комуністичних партій хотів би прилучитись – «бо їх, здається, у вас там є декілька».

Наступ на Україну польських військ у спілці з петлюрівцями він за тих умов вважав значно більшим лихом для України, ніж утвердження Радянської влади.

Винниченко навіть намагався досить оригінально пояснити причини невдоволення Радянською владою з боку селянства, повстання проти здійснюваної політики «воєнного комунізму». У статті «Безнадійні надії», опублікованій в «Новій добі», він так змалював психологічний стан селянина-трудівника: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він – послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодуючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського».

Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як робилося.

І тільки через це були повстання проти Радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, себто через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, лодарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...»

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 р. передрукувала витяги як з цитованої, так і з інших винниченківських статей з «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України – «Комуніст».

Володимир Винниченко, очевидно, здатен був повірити у суттєве корегування національної політики партії більшовиків. Однак, аналізуючи резолюції VIII конференції РКП (б) «Про Радянську владу на Україні», ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», він висловлює і цілу низку застережень, сумнівів. Його непокоїть, передусім, непереконливість, невиразність, невизначеність національної політики більшовиків, можливість відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Тобто, прибувши через Ревель – Петроград до Москви у кінці травня 1920 р. під ім'ям Йозефа Сімона, В. Винниченко переслідував зовсім не корисні інтереси. Йому продовжувала світити ідея української державності, яку він мислив можливим реалізувати на ґрунті Радянської влади, соціалістичного ладу. Питання ж про пости, про вступ до КП(б)У, намагання пробитись до складу Політбюро ЦК КП(б)У, звичайно, цікаві самі собою – вони і привернули увагу дослідників – все ж були вторинними, похідними. Вони розглядались В. Винниченком як умови, важелі (дуже важливі, серйозні, необхідні) для досягнення мети, якій він вже вкотре підкоряв себе, відкладав улюблену справу – вибороти для України долю, гідну її багатостраждального народу.

Зовсім не випадково, після тривалих розмов з Л. Троцьким, Л. Каменевим, Г. Зінов'євим, Й. Сталіним, Г. Чичеріним, К. Радеком, В. Винниченко передав 9 червня 1920 р. «Доповідну записку ЦК РКП(б)». В ній його особиста робота в Україні обумовлюється необхідністю проведення таких заходів:

- опублікувати від імені Російського і Українського Радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;
- видати постанови відповідних органів про дію в Україні Раднаркому в кількості комісаріатів, що і в Росії;
- усунути таке становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;
- для більш цілеспрямованого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції прилучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили. Це може бути досягнуте найкраще встановленням чіткого господарського плану;
- якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;
- твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного українського партійного центру – ЦК КПУ

Лейтмотив цих пропозицій – відмова від «самостійності», вимога внести максимум демократизму, справедливості, рівноправності у стосунки України (факт державності України для

В. Винниченка більше не викликає сумніву) з Росією, досягти, власне, конфедеративного стану відносин між ними. Гарантією руху саме в цьому напрямку В. Винниченко вважав поповнення керівного партійного центру України трьома – чотирма українськими патріотами.

Персонально свою кандидатуру він вважав доцільним запропонувати з вищевикладеного розрахунку до Політбюро ЦК КП(б)У.

Тертя, що виникли між керівною верхівкою Радянської України з непокірливим, самолюбивим політиком, що прибув з еміграції (ще в травні IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Винниченка членом ЦВК, була згода на призначення його заступником голови Ради Міністрів і міністром закордонних справ – спочатку міністром освіти, – а також членом Реввійськради Південно-Західного фронту з «правами українського наркома військових справ», а він ще й вимагав обов'язкової заміни болгарина Х. Раковського на посту голови РНК українцем, хотів негайно стати членом Політбюро, хоч таке питання міг розв'язати лише Пленум ЦК КП(б)У), неприємні колізії, інтриги дедалі переконують Володимира Кириловича в переоцінці національної політики Радянської влади в цілому і щодо України зокрема.

Після мученицьких хитань між національними платформами КП(б)У і УКП (відмова від першої на користь другої, згодом – зворотний хід і, врешті-решт, – зневіра у більшовицькому курсі – недарма В. Затонський назвав його «класним плутаником») В. Винниченко пориває стосунки з українським керівництвом і через Москву виїздить до Австрії, в еміграцію. Як виявилося, вже назавжди.

І в той момент, і пізніше Винниченко пояснюватиме свій крок незгодою з тогочасною національною політикою більшовиків.

Але був ще один аспект, який Винниченко тоді не дуже оприлюднював, вважав другим після національного, та все ж занадто важливим. Мова про сутність життєвого укладу, що формувався більшовиками, як його побачив, сприйняв соціаліст з багаторічним революційним стажем. В. Винниченка вразила розбіжність, розрив, виростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритися з багатьма неподобствами, що виявилися за перші три роки Радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе – чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не покращили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його. «Радянської влади, влади Рад, по суті, немає, – рішуче заявив він. – Є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, збори, засідання Рад носять характер декорацій і не мають ніякого значення у розв'язанні тих питань, які на них начебто розглядаються. Резолюції приготовані зарані і приймаються без дискусій. Всім керує і завідує партія (Р. К. П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат чиновників і бюрократів. Дисципліна – казенна, чиновнича, заснована на покаранні, а не на моральному впливові».

Врешті-решт Володимир Винниченко відчуває, дедалі переконується, що загалом далекою від універсальності виявилася його абстрактна логічна модель, яка передбачала досягнення національного ідеалу з допомогою соціалістичної революції. В розпал переговорів з радянською стороною – 13 липня 1920 р. – він в розпачі записує у щоденнику: «...Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізмові, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію,

одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?». На той час він зневірився і в можливості швидкої перемоги світової пролетарської революції.

Схоже, що принципове і, по суті, остаточне рішення визріває саме в ті липневі дні, майже за два з половиною місяці до завершення переговорів і від'їзду, до розв'язання питань про його «пости».

15 липня з'являється такий красномовний запис: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрюсю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу. Ці два місяці Голгофи навіки вилікують мене від роздвоєності. Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти».

Тут може бути доречним наступне міркування – спостереження.

Коли знайомишся з щоденниковими записами Володимира Кириловича 1920 р., не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, скоріше за все, був не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагував не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто підозрілим.

Цікаво: якщо раніше В. Винниченко дуже часто міряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 р. з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою».

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за кордон РСФРР Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну. Тут, звичайно, позначилось і те, що з вини московських властей з чотирьох місяців перебування в Радянській Україні в Харкові він зміг провести лише близько місяця. І лише після того, як виклопотав дозвіл виїхати за кордон і навіть 3 серпня 1920 р. сів до потяга, щоб емігрувати. Отже, липневе рішення не змогли поколивати і патріотичні почуття від перебування в Україні. Створюється враження, що В. Винниченко не просто вагався, не міг пристати на якийсь чіткий варіант, а час від часу шукав приводу для припинення своїх переговорів. Само собою напрошується питання: чи варто було з таким настроєм, таким роздвоєнням взагалі починати кампанію?

Отже, в неймовірних душевних терзаннях, не знаходячи скільки-небудь переконливих відповідей на питання, що його мучили, Винниченко свідомо, з власної ініціативи вирішує припинити своє третє сходження на Голгофу, кладе край найцікавішому, найактивнішому, найпліднішому етапу власної політичної кар'єри (1917—1920 рр.). Так із завершенням Української революції вичерпав себе, свої неординарні потенції і один з найяскравіших, невинуватих романтиків.

Виїхавши у вересні 1920 р. до Австрії, В. Винниченко розгорнув кампанію боротьби з більшовизмом. Публіцистичні виступи В. Винниченка, передусім на сторінках «Нової доби», мали гучний резонанс серед української еміграції і європейської громадськості. Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.) спеціальною резолюцією визнав В. Винниченка «ворогом народу» і персоною «поза законом».

На початку 1921 р. В. Винниченко самочинно оголосив про приєднання Закордонної групи українських комуністів до УКП, спричинивши цим невдоволення з боку членів групи і укапівців. ЦК УКП відмовився визнати Закордонну групу частиною своєї партії. У жовтні 1921 р. Закордонна група УКП саморозпустилася, видання газети «Нова доба» було припинено.

У 1923—1925 рр. В. Винниченко спробував повернутися до суспільного життя шляхом утворення політичного об'єднання Українського революційно-демократичного союзу (1925)

та видання журналу «Нова Україна» разом із М. Шаповалом, але дуже швидко розчарувався в можливості ефективної діяльності УРДС.

Можливості впливу на політичне життя, на перебіг подій в самій Україні різко обмежилися. До його листів, пропозицій, міркувань майже не прислухалися, на звернення до Й. Сталіна не реагували. Не хотіли чути, з яким піднесенням він вітав початок українізації, які сподівання з нею пов'язував. Жодної реакції не сталося на брошуру «Поворот на Україну» (1926 р.). Все менше цікавились його новими досягненнями в художній творчості.

Щоправда, Володимира Винниченка, справжнього ісполіна української літератури ХХ століття, не можна було вирвати з цілісного літературно-мистецького процесу без шкоди для останнього. Можливо, це було нікому й не під силу, адже В. Винниченко органічно вріс в українську свідомість, був невід'ємним чинником культурного, а відтак і політичного життя. Тому його твори систематично виходять новими виданнями у багатьох містах республіки. У 1926—1928 рр. видавництво «Рух» видає «Зібрання творів» В. Винниченка в 28 томах, а в 1930—1932 рр. видавництво «Книгоспілка» – «Зібрання творів» у 23 томах. Жоден український письменник першої третини ХХ століття не мав такої читацької популярності, такої кількості видань своїх творів, як В. Винниченко.

Провівши решту життя у Франції (з 1925 р.), колишній голова уряду й держави УНР займався переважно художньою творчістю, зокрема живописом. У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. У післявоєнний час виступав проти гонки озброєнь.

В. Винниченко – автор багатьох літературних творів; окрім згаданих романів, це п'єси – «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Чужі люди», «Базар» (1910), «Гріх» (1918), драми – «Брехня» (1910), «Чорна Пантера і Білий Медвідь» (1911), «Натусь» (1912) та ін. В останні роки еміграції були написані драми: «Закон», «Великий секрет», «Ательє щастя», «Пророк», «Над». Його соціально-утопічні романи «Соняшна машина» (перший в українській літературі утопічний роман, 1921—1924), «Нова заповідь» (1931—1933), «Вічний імператив» (1936), «Лепрозорій» (1938) та інші містили критику західної капіталістичної системи. Твори В. Винниченка перекладалися російською і багатьма західноєвропейськими мовами. П'єси В. Винниченка ставилися на сценах театрів різних країн, герої літературної спадщини продовжують жити власним кінематографічним життям (фільми «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Медвідь» та ін.).

На сімдесятому році життя на прохання молодого покоління емігрантів-українців В. Винниченко написав книгу «Заповіт борцям за визволення» (вперше побачила світ в Україні в 1991 р.). Це стисле, чесне осмислення української історії, її уроків, особливо революційної доби і її наслідків, це роздуми над майбутнім України і міркування щодо торжества заповітної української ідеї.

Цей твір незрозуміло мало освоюється вітчизняною історіографією (очевидно, за прямого суджень, за «недипломатизм», за вірність автора раз засвоєному в молодості і на все життя імперативу – бути «чесним з собою»). В ньому багато ідей мудрого політика, що все своє свідоме життя присвятив боротьбі за Україну, за її долю. Відзначимо лише одну безумовно глибоку, можливо, навіть стрижньову думку. «Українська державність на Україні є, – вважав В. Винниченко в час апогею тоталітаризму. – її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в «тюрмі народів» – Росії... Форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільною для нас. Так, вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невизначено тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її...». Він вірив, що на його рідній вітчизні «безупинно, невмирущо у всіх душах мовчки і грізно лунає та сама всебічно-визвольна:

«Ще не вмерла Україна, і слава, і воля!..»

Праці В. К. Винниченка

- Боротьба: 3 листів засланого в солдати. – 3-є вид. – К. – Харків, 1917.
- Відродження нації. – К. – Відень, 1920 (репринтне відтворення – К., 1990): Ч. I—III. Ч. II і III (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]).
- Відродження нації: Заповіт борцям за визволення. – К., 2008.
- Всесвітня революція. – К. – Відень, 1920. – 16 с.
- Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. – Б. м., 1920.
- Політичні листи. – К. – Відень, 1920.
- Українська державність. – Відень. – К., 1920.
- Винниченко проти Петлюри. 3б. статей. – Х., 1920.
- Українська Комуністична партія (УКП). Комуністична партія (большевиків) України (КП(б)У). – Відень, 1921.
- Загибель Західно-Української Республіки // Червона Галичина. – Б. м. і. р.
- Єдиний революційно-демократичний національний фронт. Прага – Берлін, 1923.
- На той бік. – Прага – Берлін, 1924.
- Поворот на Україну. – Львів-Підібрам, 1926.
- Статті і матеріали. – Нью-Йорк, 1953.
- Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. – 1971. – № 9.
- Щоденник. – Едмонтон, Нью-Йорк. Т. I. – 1911—1920. – 1980; Т. II. – 1921—1925. – 1983; Т. III. – 1925—1926. – К., 2010.
- Из дневников: Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП // Дружба народов. – 1989. – № 12.
- Наместо. Оповідання. – К., 1989.
- Краса і сила. Повісті та оповідання. – К., 1989.
- Сонячна машина. – К., 1989.
- Щоденник // Київ. – 1990. – № 9—11.
- Вибрані п'єси. – К., 1991.
- Не у всьому чесні з собою. Вирипки з непосланого листа до ЦК РКП(б) // Дзвін. – 1991. – № 3.
- Заповіт борцям за визволення. – К., 1991.
- Гусев В. І. Я не біла ворона серед українців і неукраїнців / Листи В. Винниченка до мілюковських «Последних новостей». 1927 р. // Трибуна. – 1992. – № 6.
- Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів // Український історичний журнал. – 1997. – № 5—6.

Література про В. К. Винниченка

- Бойко-Блохін Ю.* Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції / Вст. стаття В. Мельника // Слово і час. – 1992. – № 7.
- Винниченко Володимир Кирилович // УРЕ. – К., 1978. – Т. 2. Винниченко Володимир Кирилович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1.
- Винниченко Володимир Кирилович // БСЭ. – М., 1971. – Т. 5.
- Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1.
- Винниченко Володимир Кирилович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1.
- Верстюк В., Осташко Т.* Діячі УЦР: Біографічний довідник. – К., 1998.
- Гнідан О. Д., Дем'янівська Л. С* Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. (Навчальний посібник для студентів-філологів). – К., 1996.
- Гришин-Грищук І.* Між двох сил // Слово і час. – 1991. – №1.-С 83—86. №2.
- Грушевський М.* Україна окремішна // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1919. – Т. LXXIII. – Річник XX. – Кн. I. (Дзвін. – 1991. – № 4.)
- Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1919. (Репринтне відтворення – К., 1991.)
- Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9—12.
- Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. – Т. I—II. – Ужгород, 1930, 1932.
- Жулинський М.* Володимир Винниченко (1880—1951) // Літературна Україна. – 1989. – 30 листопада.
- Жулинський Н.* Художник, распятый на хресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. – 1983. – № 12.
- Костюк Г.* Володимир Винниченко і його доба. – Б. м. і. р.
- Костюк Г.* Володимир Винниченко та його останній роман. – Нью-Йорк. – 1971.
- Костюк Г.* Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Літературна панорама. – К., 1990.
- Кульчицький С. В., Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко. – К., 2005.
- Лозицький В.* Не сприйнявши нових реалій: Сторінки з політичної біографії В. К. Винниченка // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 12.
- Лозицький В.* Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. – 1989.—24 серпня.
- Революция на Украине. По мемуарам белых.* – М.—Л., 1930.
- Річицький А.* Володимир Винниченко в літературі й політиці. 36. ст. – К., 1928.
- Самарцев І. Г.* До біографії В. Винниченка // Архіви України. – 1991. – № 4.
- Сапга М.* Винниченко і Раковський // Вітчизна. – 1990. – №11.
- Свенціцький І.* Винниченко. – Львів, 1920.
- Смоленчук М.* Помилки у жандармському циркулярі // Київ. – 1990. – № 7.
- Солдатенко В.* Путь на Голгофу (Володимир Винниченко. Постаті на тлі революції. – К., 1994.
- Солдатенко В.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. – 1994. – № 6; 1995. – № 1.
- Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997, 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко. На перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005.
- Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи (Політична доля Володимира Винниченка). – К., 2005.

Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006.

Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007.

Солдатенко В. Ф. Думки з приводу Винниченкової політичної долі (до 130-річчя від дня народження // Світогляд). – К., 2007.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996.

Тагліна Ю. Володимир Винниченко. – Харків, 2010.

Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. Біографічний нарис. – К., 1917.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1—2. – К., 1996, 1997.

Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. – 1987. – №12.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. I—IV. Прага, 1921—1922.

Христюк П. Письменницька творчість В. Винниченка (Спроба соціологічної аналізи). – Х., 1929.

Шановал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1998.

«Самостійна Україна» **(Микола Іванович Міхновський)**

Яскравий, послідовний речник українського самостійництва народився 19(31) березня 1873 р. в с Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї потомственого сільського священика. Закінчив Прилуцьку гімназію (1891 р.) і юридичний факультет Київського університету (1895 р.). У національно-визвольний рух включився в студентські роки. Входячи до української громади, невдовзі вступив до київського гуртка «Братства тарасівців», що стало провідним в організації.

Програмними засадами «братчиків» стали гасла: «Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й неподільна від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й хама, в будучому без класової боротьби; федеративна всередині, цебто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини; гетьман, як президент, і сейм; мета державна – перед усім і над усе; удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю; трудова повинність, загальна державна

асекрація, загальна, безплатна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом; боротьба зі свавільними утисками;... Україна для українців, себто, що визнають себе українцями; культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог; не ми будемо, якщо Україні волі й долі не здобудемо».

Досить швидко М. Міхновський зблизився з визначними діячами української інтелектуальної еліти, виділявся особливою активністю, брав участь у розробці програмного документа «Profession de foi молодих українців», в якому обґрунтовувалась самостійницька позиція радикального крила українського руху.

Однак розгорнути визвольний рух в Україні за розробленими планами «тарасівців» не вдалося, оскільки багатьом тодішнім українофілам вони здавалися абсолютно нереальними, донкіхотськими. До того ж, «Братство тарасівців» швидко опинилося в полі зору царської охранки, яка замах на «єдину і неподільну» сприймала як один з найтяжчих державних злочинів. Частина «тарасівців» була заарештована, інші були вислані у села.

М. Міхновський уникнув арешту і став працювати в одній з адвокатських контор Києва, продовжуючи роботу в українофільських гуртках. Як і раніше, поліція пильно стежила за його діяльністю. Її агенти писали про М. Міхновського, як про «крайнього за переконаннями своїми українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, і напрямком безумовно антиурядовим». У 1899 р. Міхновський переїхав до Харкова, де зайнявся юридичною практикою, не залишаючи громадсько-політичної діяльності.

В лютому 1900 р. молодий харківський адвокат виступив перед молодіжною аудиторією на нелегальних Шевченківських святах, де заявив «про необхідність збройної боротьби за права українського народу». Частина зборів цей заклик налякав, інші зустріли його скептично. Але були й такі, хто сприйняв пристрасну промову з захопленням.

Саме у цей час за ініціативою харківських студентів-громадівців було прийнято рішення про створення Революційної української партії (РУП). Її керівництво спершу прихильно поставилося до проголошених у згаданій промові М. Міхновського ідей і запропонувало викласти їх як програмний документ у спеціальній брошурі. Це було зроблено досить швидко. Затим оперативно віддрукована в Галичині як видання РУП брошура під назвою «Самостійна Україна» в тому ж 1900 р. була переправлена в Наддніпрянщину і деякий час слугувала програмою першої політичної партії українства, надавши істотного інтелектуального імпульсу розвитку національно-визвольного руху.

Значну частину твору становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. М. Міхновський аналізує відносини України і Росії, передбачені Переяславською радою 1654 р. як рівноправні, але порушені пізніше російською стороною. Звідси – право України на повернення до статусу самостійної держави.

Головне завдання «Самостійної України» – визначення шляхів національного визволення України. Автор відкидає і піддає нищівній критиці методи українофілів-народників, покоління яких «виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності... нечуваним сервілізмом, своєю бездейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українському національному ґрунті. Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії... Між молодістю Україною й українофілами немає ніяких зв'язків». «Самостійна Україна» закликала до активної політичної боротьби за незалежність України. «Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!» Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові, і доки хоч на клатті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців ітимуть на війну.

Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважатиметься так само відповідною, як і боротьба фізичною силою...»

Гасла «Самостійна Україна», «Україна для українців», «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких», пристрасне звернення до тогочасної генерації національної еліти повернутися обличчям до потреб, інтересів власного народу, повести боротьбу проти панування чужинців на рідній землі виявилися значною мірою суголосними викликам часу. Однак спроби РУП поширювати свої погляди в масах наштовхнулися на несприйняття радикальних планів. Не зблизили вони українських партійців і з демократичним загальноросійським демократичним табором. Оцінюючи ситуацію, більшість керівництва РУП вирішила відійти від платформи «Самостійної України» і стала на шлях автономістсько-федералістського переустрою Росії, пропаганди соціалістичних ідей.

Не погоджуючись з кристалізацією нових орієнтацій Революційної української партії, М. Міхновський став на шлях організаційного згуртування своїх прибічників і в 1902 р. створив Українську народну партію (УНП). Він був головним ідеологом партії, автором більшості її документів. За його авторством у 1902—1904 рр. були написані відозви і прокламації «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП» та інші. Зміст цих видань узагальнений програмою партії, опублікованою у 1906 р. у Львові.

М. Міхновський формулював крайні погляди на українське питання, шляхи його розв'язання. Особливо скандальної слави набули «Десять заповідей УНП», відомі ще як «Катехізис українця». Автор проголошував:

«1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів. 7. Не зробися ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допмагай своєму землякові поперед усіх: держись купи. 10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш вкупі їм сили й відваги; не накладай з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Сам Микола Міхновський вважав свою позицію націоналістичною і був переконаний у життєдайній силі націоналізму як зброї у боротьбі за визволення рідного народу з неволі. Він намагався популяризувати свої ідеї у періодиці: «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912—1913).

І як би там не було, разом з іміджем енергійного ідейного борця М. Міхновський досить швидко зажив і стійкої слави скандального шовініста, не говорячи вже про цілу низку інших не надто привабливих рис характеру холеричного темпераменту, яких не оминав у мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися з неординарним політиком. Апологети М. Міхновського, можливо, до певної міри й праві, що то був націоналізм особливого роду – «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денационалізацію українців». Для М. Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися багато в чому виправдані настрої і прагнення, викликала питання, настороження, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною без-

пардонністю, відвертим цинізмом окремі положення його пристрасних публікацій, особливо «Катехізису українця».

Особливо ж неприйнятним було те, що, всупереч елементарним науковим, моральним уявам і принципам, священну ненависть до гнобителів М. Міхновський переносив на цілий народ, намагався культивувати ворожість до цілої нації. Справедливості ради слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до інших націй у дещо складніших ситуаціях, таких, як оцінка єврейських погромів – як адвокат він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях – вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їх участі в насильстві – і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв. Що ж до росіян, тут такої діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М. Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть – унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ – не та чи інша партія, але весь народ, – хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами...»

Цілком у дусі такого світогляду – ініціатива підризу пам'ятника О. Пушкіну в Харкові чи відмова подати руку В. Короленку як «зраднику» свого народу. То чого ж тоді дивуватись, що від М. Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

Войовничий радикалізм платформи УНП, епатуюча поведінка її лідера підривали авторитет національно-визвольного руху, а сам М. Міхновський був мобілізований до армії й служив військовим адвокатом при штабі Київського військового округу.

Після Лютневої революції М. Міхновський у пошуках популярності деякий час також підтримував гасла інших українських партій, Української Центральної Ради – широка територіальна автономія України у федеративній демократичній республіці Росія. Проте більше він тяжів до самостійницької платформи, яку сповідувала перейменована з колишньої УНП Українська партія соціалістів-самостійників, яка також не стала численною. Самостійницькими настроями було просякнuto і його позицію щодо питання про створення власних збройних сил, яка конкретизувалася в планах українізації армії.

Слід сказати, що тривалий час чіткої уяви у лідерів Української революції щодо цього надважливого питання не складалося. Так, ведучи мову про прерогативи федерації, М. Грушевський передбачав, що «загально-державними справами, мабуть, будуть: справи війни й миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки...». Однак тут же він наголошував, що «українське військо, – поки не буде замінене міліцією, – хоч підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни».

Інші керівники українського визвольного руху теж не мали чітких уявлень про роль власної армії у майбутніх змаганнях за українську державність. Окрім М. Міхновського та його прихильників, що стояли за найшвидшу організацію національних збройних сил, інші течії в Центральній Раді трималися відмінних поглядів. Найбільшою мірою їх уособлював В. Винниченко, який досить довго вважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій, – доводив заступник голови Центральної Ради. – Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія

повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі».

В перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, очевидно, крім всього іншого відіграла роль його делікатність, можлива негативна реакція центру (а прояви її могли бути найжорстокішими) навіть при самій постановці цього питання. Проте життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й місяці після Лютого висунули питання про національні військові формування як питання нагальної політичної практики.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидше розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті і в тилу, в Україні і в Центральній Росії, на Кавказі і в Сибіру – всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 р. в Петрограді відбулася досить представницька українська маніфестація (брало участь близько 25 тис. українців) з нагоди перемоги революції, а також роковин смерті Т. Шевченка. До робітників, студентства, інтелігенції приєдналися військовослужбовці. Причому деякі військові частини, укомплектовані українцями, прибули на свято у повному складі. Очолила маніфестацію військових варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулися не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями цілий ряд газет різних політичних напрямків.

З величезним піднесенням пройшла в Києві 19 березня стотисячна українська маніфестація, окрасою якої стали кілька тисяч озброєних українських вояків. За словами В. Винниченка, «це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції». На нараді українців-вояків київської залоги вже 16 березня ухвалили заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Гоц, поручик М. Міхновський і прапорщик Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе «Установчою військовою Радою». Характерною була промова керівника клубу ім. П. Полуботка М. Міхновського, передана одним з її учасників В. Євтимовичем. Промовець наполягав на тому, що Москва не піде на надання Україні не лише самостійності, а навіть автономії. Незалежність доведеться виборювати: «Надії на «дружню» демократію братнього народу – не лише наївні, а просто дурні. В такій ситуації перше наше завдання – це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з'їздом, який мав бути скликаний найближчим часом, з пропозицією «виділити зі свого складу владу», – вибрати гетьмана. «Треба мати на увазі, – відзначив Міхновський, – що наші демократи спротивляться тому... Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогти не лише на силу фактів, але і на факти сили!» За прикладом Києва військові клуби, ради створювались і в інших містах. Повсюдно проводились віча військовослужбовців.

Справедливості ради слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових кругах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило

себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в осібні армії. Привід до сього дало формування польських легіонів, розпочате за старого режиму дивним дивом якраз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подражнити чуття місцевої людности».

Дещо інакше бажання військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк: «Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах». Мабуть, варто додати, що це ж було й причиною значного дилетантства у справі національного військового будівництва.

Прагнувши до згуртування в українських частинах, українські солдати теж не висували далекоюсяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони щиро хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їх волі, продовжувалась і солдату не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнув зробити і свій внесок у національне відродження, у боротьбу «за вільну Україну». Домінуючі настрої виливалися у вимоги територіальної системи формування військ: виділення українських військовослужбовців, що перебували за межами України (в гарнізонах), в окремі українські військові частини і їх поступова передислокація в Україну, а також виділення українських військовослужбовців на фронтах в окремі частини з переведенням їх на український фронт.

Однак ці настрої не встигли ще набрати достатньо серйозного організаційного оформлення, як наштовхнулись не лише на неприхильне, а просто відверто вороже ставлення з боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу міцності армії, її здатності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Почались виступи у пресі, з'явились заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть з погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоч і заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Виходячи з цього (з прагнення не завдати шкоди єдності демократичного фронту) делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушувати.

Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд поступово зрозуміє: у формуванні українських військових частин – не загроза боєздатності армії, а навпаки – шлях до її зміцнення, важливий фактор, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни. В. К. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли тим зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони, його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожну національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному солдатові околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів».

Тим часом життя йшло своїм чином. Український військовий рух набирав сили знизу. Великого розголосу набули події із створенням першої крупної військової одиниці – полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті скупчилось біля трьох тисяч солдат-українців. Частина з них сюди направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція видавалась як прояв патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий як Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування, так і тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. Об'єднане засідання Київського виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства висловилися за відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для комплектування військових частей».

Коли ж надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливі хвилювання серед солдат, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дезертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих вояків, його командиром було обрано Георгіївського кавалера Д. Путника-Гребенюка.

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу, кількісно обмежену бойову одиницю. Воно «дозволило» виділити 500 вояків, які б стали ядром для комплектування добровільного полку, а решта мала просто відправитись на фронт.

Хоч таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху, Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...»

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частин поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті».

Пояснюючи поступливість Центральної Ради у такому важливому, принциповому питанні, В. Винниченко пише: «Бо, іменно, найважливіше для нас було це признання (признання військовим командуванням Першого Українського полку як самостійної військової одиниці. —В. С.). Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу». Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдат до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. В дні роботи I Українського військового з'їзду полку було передано малиновий прапор з портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Флорівського монастиря), і полк склав присягу на вірність Україні під цим прапором.

Д. Дорошенко так розмірковує з приводу формування перших військових одиниць в Україні: «Творення власної національної армії, яко головної основи української державності – ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-воjakів національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси – імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козаччини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла».

Різні ж спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обирались Ради і комітети. Так, наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228-го запасного піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовто-блакитним прапором. Наростанню українського руху в військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила в своєму складі військову комісію для завідування військовими справами.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких частин з фронту і округи військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Ухвалили резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли...» Визначили норми представництва і порядок денний. Серед головних питань намітили: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4».

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5– 8 травня 1917 р. Більш як 700 делегатів представляли 993 400 українських солдатів. З'їзд став значною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухилах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а в Україні – заснування обласного органу, який мав би працювати разом з представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалася єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України, і репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Слід зауважити, що настрої солдатських мас були явно різкішими, радикальнішими за позицію лідерів Центральної Ради. Зокрема В. Винниченко, С. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони з трудом вгамували масове обурення, яке викликало оголошення телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматись від самочинних дій до I Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські воjаки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі

частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до фльоти, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській флоті укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до фльоти Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців, – поповнювати її надалі виключно українцями».

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. В їх числі: В. Винниченко, С. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та інші. Головою комітету обрали С. Петлюру.

Лідери Центральної Ради в той момент зробили все можливе (аж до фізичного відсторонення М. Міхновського із трибуни з'їзду), щоб не допустити збільшення його авторитетного впливу на солдатські кола. Натомість їх же зусиллями на роль очільника військового будівництва всіма засобами висувався С. Петлюра, якого на той час мало знали у військових колах. Однак саме він, не маючи твердих переконань і професійної підготовки, міг бути зручним знаряддям у реалізації курсу М. Грушевського і В. Винниченка.

Згідно з рішеннями Першого Всеукраїнського військового з'їзду через місяць, на початку червня, у Києві мав відбутися Другий з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Керенський заборонив його. Заборона уряду була зігнорована українськими солдатами й офіцерами і на цей раз. На з'їзд прибуло 2500 делегатів. Тон виступів був рішучий: лунали навіть вимоги проголошення самостійності України. Керівники Української Центральної Ради постаралися, щоб ввести роботу з'їзду в необхідне їм русло. Однак загальний настрій виявився категоричним. В ухваленій резолюції говорилося: «Пропонувати своєму найвищому представницькому органу – Українській Центральній Раді в сій справі (розв'язання українського питання. – В. С.) до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями...»

Реакцією на позицію українських вояків – делегатів з'їзду, які на Софійському майдані дали урочисту клятву не залишати Києва, доки Центральна Рада не оголосила державного акту про запровадження автономії, став Перший Універсал. Він був зачитаний на останньому засіданні Українського військового з'їзду 10 січня 1917 р.

В подальших подіях роль М. Міхновського не прослідковується, хоча деякі автори без будь-яких документальних підтверджень намагаються довести, ніби виступ полуботківців (солдат Другого Українського полку ім. П. Полуботка) 5—8 липня 1917 р. стався з ініціативи й за планом М. Міхновського. Буцімто останній зробив це через невдоволення Другим Універсалом, в якому Центральна Рада пішла на істотні поступки Тимчасовому уряду.

Гадається, не варто вдаватися у суперечки з міфотворцями. Досить відзначити, що жоден крок чи документ тих днів не зафіксував причетності до виступу полуботківців М. Міхновського, хоча час доніс до нас десятки прізвищ не лише керівників, а й рядових учасників подій. І це, мабуть, не дивно, оскільки за іншими даними (вони, щоправда, теж не мають абсолютного характеру, оскільки є мемуарними), лідери Центральної Ради домоглися переведення свого конкурента із самостійницькими переконаннями на Румунський фронт, де він і перебував на початок липня 1917 р.

Восени 1917 р. М. Міхновський примикає до створюваної на Полтавщині Української демократично-хліборобської партії, яка зайняла позицію на правому фланзі політичного спектра.

Зовсім не за передбаченнями М. Міхновського розвивався й процес українізації армії, який, незважаючи на масштабність і глибинність, завершився провалом.

Все ж авторитет М. Міхновського залишався в політичних колах високим. Недарма ж австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру на ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їх остаточний вибір на цю роль упав на П. Скоропадського, М. Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності.

Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М. Міхновського до П. Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній вів «свою гру» і по суті ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їх прихильності у момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М. Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього в оточенні П. Скоропадського). А зустрічі, які мав із гетьманом М. Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його із найкращого боку. Для прикладу – В. Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити Раду Народних Міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і у практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

Коли влада П. Скоропадського захиталася, а під проводом Директорії почалося повстання, Українська демократично-хліборобська партія виступила з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. З такою пропозицією, написаною М. Міхновським, у Одесу, до представників командування антантського інтервенційного корпусу, що висадився в чорноморських портах України, виїхали С. Шемет і Любарський-Письменний. Передбачалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. Одночасно М. Міхновський виїхав до Харкова, де знаходився один з найкращих корпусів повстанців – Запорозький. Але обидві місії закінчилися провалом. М. Міхновський і С. Шемет повернулися до Києва ні з чим.

М. Міхновський ставився до Директорії вкрай негативно. У ній він вбачав втілення соціалістичних орієнтацій, яких він не поділяв. Його обурювали спроби голови Директорії В. Винниченка і голови уряду УНР В. Чехівського ввести в Україні якусь подобу радянської системи (трудових Рад) і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснити з політичного життя несоціалістичні партії і групи. Один з членів УДХП В. Андрієвський у своїх споминах згадує розмову з М. Міхновським, яка відбулася у перші дні після вступу військ Директорії до Києва:

«Там (в Директорії. – В. С), пане добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога – до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах...

– Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі дається вилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

– Скажіть, як можна виходити безпросвітнього ідіота-маніяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, туди ж тягне за собою, та ще у гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість».

У кінці 1918 – на початку 1919 р. лідери УДХП розробили план усунення Директорії від влади. У цей час радянські війська опановували Україну, а армія УНР розвалювалася на очах. «Необхідно щось робити! Інакше – кінець Україні. Держава наша загине...» – заявив на партійній нараді М. Міхновський. Було вирішено зв'язатися з Є. Коновальцем – комендантом корпусу Січових стрільців, який перебував у Києві, і П. Балбочаном – командиром Запорозького

корпусу, що дислокувався на Харківщині. Це були дисципліновані і боєздатні частини армії, командири яких співчували УДХП. З їх допомогою було ухвалено встановити режим диктатури в Україні, добитися нормалізації економічного і соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя й анархії. «Необхідно їхати до Балбочана. Єдина надія на нього», – таким було рішення УДХП.

Сповнений рішучості і надій, М. Міхновський не міг знати, що місія до П. Балбочана – його остання політична акція. Запорозький корпус відступав до Дніпра, і М. Міхновський знайшов його вже у Кременчуці. До того ж М. Міхновський тяжко захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні. Там його було заарештовано радянськими властями й деякий час протримано у в'язниці. Лише завдяки клопотанням місцевої інтелігенції ув'язнення було замінене утриманням під наглядом у приватному помешканні.

Після захоплення Кременчука військами отамана М. Григор'єва він знову опинився на свободі. Однак з політичного життя М. Міхновський був виключений. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Він переїхав до себе на батьківщину на Полтавщину.

На початку 1920 р. М. Міхновський опинився в Новочеркаську. Звідти він пробував виїхати за кордон, але денікінці відмовили видати йому, «як непримиренному ворогу Росії», відповідну візу. Чотири роки М. Міхновський прожив на Кубані.

Доля розпорядилася так, що свої останні дні М. Міхновський прожив у Києві. Весною 1924 р. він повернувся сюди, і через деякий час його заарештували органи ДПУ. С. Шемет у своїй посмертній згадці про М. Міхновського писав, що той цікавився життям за кордоном і в одному з небагатьох листів, які зумів переправити з України, писав про бажання покинути Батьківщину. Після кількох допитів його звільнили з-під арешту. Але вже наступного дня, 3 травня 1924 р., трапилося непоправне. М. Міхновського знайшли повішеним у садку будинку, де він квартирував.

До цього часу немає відповіді на питання, що тоді сталося: вбивство чи самогубство? Поховали небіжчика на Байковому кладовищі.

Сьогодні чимало робиться для відновлення пам'яті про М. Міхновського. Правда, підходи до оцінки його постаті і дій залишаються контроверсійними. Мабуть, таке нерідко трапляється, коли мова заходить про неординарну особистість.

Праці М. І. Міхновського

Самостійна Україна. Промова. – Львів, 1900.

Програма Української народної партії. – Чернівці, 1906.

Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К., 2007.

Література про М. І. Міхновського

- Андрієвський В.* Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – № 4. *Андрієвський М.* Микола Міхновський. – Мюнхен, 1950.
- Горелов М.* Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. – К., 1996.
- Грушевський М.* Спомини. // Київ. – 1989. – № 8—11.
- Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. – 1994. – № 2.
- Кармазіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – № 6.
- Курас І. Ф., Гурченко Ф. М.* Перший речник українського самостійництва Микола Міхновський // Українська ідея та її творці. – К., 1999.
- Курас І. Ф., Гурченко Ф. Г., Геращенко Т. С.* М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С 76—91; № 10—11.
- Ліпецький С. М.* Міхновський. Міфи історіографії та правда історії // Молода нація. Альманах. – 1996. – Вип. I.
- Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ – Філадельфія, 1995.
- Мартинець В.* Микола Міхновський – піонер українського націоналізму // Політологічні читання. – 1995. – № 2.
- Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960.
- Овсієнко О. Ф., Сарнацький О. П.* Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. – 2003. – № 1-3.
- Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917—грудень 1918рр. – Київ – Філадельфія, 1995.
- Солдатенко В. Ф.* Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський. Життя і слово») // УІЖ. – 2006. – № 5.
- Ткаченко Ю.* «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – № 11.
- Гурченко Ф. Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006.
- Шемет С* Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924—1925.

«Тріска великого зрубаного лісу» (*Дмитро Іванович Дорошенко*)

Майбутній учасник революційних подій, громадський і державний діяч, вчений-історик, публіцист, народився 8 (20) квітня 1882 р. у м. Вільно в сім'ї військового ветеринара. Походив зі старовинного козацько-гетьманського роду. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах (1909 р.). Розпочав активну громадську діяльність спочатку в українській студентській громаді, згодом – в РУП та УСДРП. Набагато пізніше свої політичні уподобання студентської пори коментував так: «Я побачив, що не може бути «свідомого українця» – не соціаліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не «працюючи» в якійсь соціал-революційній партії». Він наголошував, що «не захоплювався ніколи доктринами» і мав нахил «до живого діла» – в «Раді», «Просвітах», Товаристві українських поступовців.

Громадсько-наукову діяльність розпочав 1897 р., друкуючи власні статті спочатку в галицькій, а потім російській та українській пресі. Співпрацював у петербурзькому журналі «Український вестник», часописах «Нова громада», «Рідний край», «Рада», журналах «Україна»,

«Літературно-науковий вісник», а також у Київському товаристві «Просвіта», Українському науковому товаристві. У 1908 р. став одним з найдіяльніших членів ТУП.

Не маючи можливості одержати посаду вчителя в навчальних закладах Києва, Д. Дорошенко 1909 р. переїхав до Катеринослава, де працював у комерційній школі учителем історії. Водночас співробітничав у Катеринославській вченій архівній комісії, редагував «Летопись ученой архивной комиссии», часопис «Дніпрові хвилі» (1910—1913 рр.), був заступником голови Катеринославського товариства «Просвіта». Великий вплив на нього в той час мав Б. Грінченко. Зайнявшись систематичними науковими дослідженнями, Д. Дорошенко надрукував десятки статей про визначних українських діячів і вчених (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Барвінок, М. Лисенка, Д. Яворницького, В. Біднова, Я. Новицького та ін.), про українську мову, освітні та громадсько-наукові заклади, про різні етнографічні землі України. Багато займався усною пропагандистською роботою – читав лекції, виступав у різних аудиторіях з просвітницькою метою. Повернувшись 1913 р. до Києва, викладав історію в двох комерційних школах і одночасно працював бібліотекарем Історичного музею та секретарем Українського наукового товариства.

У 1915 р. його обрали уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті та заступником голови «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій», головною турботою якого стала турбота про біженців-галичан.

Діяльність в українському громадському русі висунула Д. Дорошенка на керівні посади в революційну добу. Він був обраний товаришем (заступником) голови Центральної Ради і призначений заступником губерніального комісара Київщини (віце-губернатором). Не маючи можливості поєднувати обидві посади, Д. Дорошенко попросив Центральну Раду звільнити його від обов'язків товариша голови. На з'їзді ТУП (25—26 березня 1917 р.), коли товариство було реорганізовано у Союз українських автономістів-федералістів, його обрали до складу Тимчасового ЦК союзу, який на Всеукраїнському національному конгресі делегував Д. Дорошенка членом Центральної Ради. А Тимчасовий уряд призначив його в квітні крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. З реорганізацією Союзу українських автономістів-федералістів в Українську партію соціалістів-федералістів став одним із її лідерів. Після відступу російських військ із Галичини в липні 1917 р. змушений був повернутися до Києва.

В серпні 1917 р. під час першої кризи в Генеральному Секретаріаті Д. Дорошенко опинився в епіцентрі подій, протягом кількох днів (13—18 серпня) був головою українського уряду. Після драматичних переговорів української делегації на чолі з В. Винниченком у Петрограді 4 серпня 1917 р. з'явилася Тимчасова інструкція Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату України. Цей документ зухвало відкидав скромні домагання українців, зафіксовані в «Статуті вищого управління Україною», вкрай обмежував прерогативи Генерального Секретаріату як органу Тимчасового уряду, практично навпіл розчленовував Україну (визнавав належними до неї лише 5 з 9 губерній).

Хоча В. Винниченко, не дочекавшись завершення переговорів і не ознайомившись навіть з проектом згаданої інструкції (Тимчасовий уряд свідомо зволікав з визначеними кроками), залишив Петроград, повернувся до Києва, саме на нього в українських колах було покладено відповідальність за невдачу дипломатичної місії і вкрай незадовільний текст документа. Значне невдоволення соціал-демократом В. Винниченком виявляла фракція УПСР, а Тимчасовий уряд саме розпочав масовану кампанію проти голови Генерального Секретаріату як «німецького шпигуна». Тому з початком обговорення ситуації, що склалася, на сесії Української Центральної Ради 6 серпня 1917 р. В. Винниченко заявив, що складе повноваження, незалежно від результатів обговорення інструкції, рішення щодо ставлення до неї.

Ліве (радикальне) крило Центральної Ради (на чолі з М. Поршем) висловилося за відхилення інструкції, помірковане (на чолі з В. Винниченком) – за її прийняття, але з цілою низкою

застережень, які б значною мірою дезавуювали антиукраїнську спрямованість документа. Д. Дорошенко, який у момент оголошення інструкції перебував у Петрограді, ознайомившись з її проектом, радив прийняти документ і розглядати його як перший крок будівництва уряду з надією, що життя згодом внесе свої корективи. Про цю його позицію добре знав Тимчасовий уряд.

9 серпня після прийняття Центральною Радою Інструкції Тимчасового уряду голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявив, що виконавчий орган у повному складі подає у відставку, залишаючись виконувати функції до сформування Малою Радою нового Секретаріату.

Паралельно Тимчасовий уряд продовжував тиск на голову Центральної Ради, домагаючись будь-що відсторонити «яскравого соціаліста» В. Винниченка від урядових справ і надати перевагу Д. Дорошенку, що досить лояльно ставився до офіційного Петрограда і добре зарекомендував себе на посаді урядового комісара Галичини й Буковини, а на той момент висувався на посаду губерньського комісара Чернігівщини.

Виходячи з усіх згаданих обставин, В. Винниченко на засіданні Малої Ради 13 серпня 1917 р. категорично заявив про свій відхід від урядових справ. Того ж дня на засіданні президій фракцій Центральної Ради було доручено сформувати новий склад уряду Д. Дорошенку. Погодився на такий варіант і голова Центральної Ради М. Грушевський, хоча всім були відомі ревні стосунки між двома українськими діячами-істориками. Не виключено, що М. Грушевський просто змушений був підкоритись масонській дисципліні (на зв'язки по масонській лінії з Петроградом – і свої, і Дорошенкові – через барона Ф. Штейнгеля він кілька разів обережно посилається в своїх спогадах). Як би там не було, Д. Дорошенко взявся за формування Генерального Секретаріату і вироблення його платформи. Однак сформувати високоавторитетний, кваліфікований Генеральний Секретаріат з досвідчених політиків і добрих фахівців виявилось справою дуже нелегкою. Більшість тих, кому були запропоновані посади генеральних секретарів, відмовлялись. Цікаво при тому відзначити, що барону Ф. Штейнгелю було запропоновано портфель генерального секретаря торгу і промисловості.

Та найбільші ускладнення виявились в іншій площині. Коли Д. Дорошенко виголосив у Малій Раді коротку декларацію з приводу платформи Секретаріату, вибухнув конфлікт. За словами М. Грушевського, «се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентарського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] Секретаріату: Дорошенко заявив, що приймаючи уряд голови Ге[нерального] Секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д.

Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми збирались вести організовану боротьбу з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д.». Хоч і дещо м'якше, та по суті так само розцінив епізод і В. Винниченко. «... Перший же виступ Д. Дорошенка перед Центральною Радою, – писав він, – показав, що він не відповідав тим завданням, які склалися на голову українського революційного Уряду.

Д. Дорошенко, стоявши весь час поза життям і діяльністю Ц. Ради, не бравши безпосередньої участі в революційному ходові всіх подій, не розумів і не відчував духу й змісту нашого напрямку.

Він дуже точно, совісно підійшов до Інструкції, прийнявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго додержуватись. З його невеличкого експозе Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства.

Розуміється, це не могло задовольнити Ц. Раду».

Під впливом М. Грушевського Д. Дорошенко згодився змінити декларацію, наблизивши її до платформи II Універсалу, і оперативно це здійснив. Однак, незважаючи на прохання

голови Центральної Ради до репортерів не вміщувати завчасно розповсюджений серед них текст попередньої декларації, «Киевская мысль» оприлюднила заяву Д. Дорошенка. Це, природно, додало масла у вогонь, а у Д. Дорошенка викликало сумніви щодо вірності прийнятого політичного рішення.

«До того ж, – повідомляє М. Грушевський, – як він (Д. Дорошенко. – В. С.) мені розповів – приїхав з московської наради Штейнгель – його протектор в городському союзі, – поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і «краєвого органу» дуже слабкі, отже з того виходило, що Ген[еральний] Секретаріат – установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватись з нею й ризикувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був таким щасливим... Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генеральнім Секретаріаті.

Було се дуже недоречно, грозило новими проволоками і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів ризикувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга і просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем вирішено було помиритися з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком – за браком якоїсь іншої комбінації. По закритім засіданні 18 серпня, що затяглося в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Генерального Секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала Рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формулювання кабінету Винниченкові».

Пізніше Д. Дорошенко доводив, що М. Грушевський, незважаючи на певні тертя, що виникли, дуже вмовляв його залишитись на посту голови Генерального Секретаріату, однак зашкодила та обставина, що його вважали креатурою Тимчасового уряду (саме так було витлумачене й інтерв'ю заступника прем'єр-міністра М. Некрасова, що з'явилось у ті дні). А в своїй відомій праці «Історія України. 1917—1923 рр.» він писав, що «Центральна Рада доручила йому скласти Генеральний Секретаріат, перше автономне українське правительство, але скоро зрікся формування цього правительства й головування в ньому через тактичні й принципіальні розходження з головою Ц. Ради проф. М. Грушевським». Д. Дорошенко стверджував також, що він сам взявся вмовляти В. Винниченка повернутися на залишену посаду й очолити той склад Генерального Секретаріату, який запропонував Д. Дорошенко, що він же пообіцяв якнайшвидше владнати з Тимчасовим урядом питання про затвердження Секретаріату і домігся цього.

Наприкінці серпня Д. Дорошенко був призначений губерніальним комісаром Чернігівщини зі збереженням за ним і посади галицько-буковинського комісара. Оцінюючи дещо пізніше тогочасні події, Д. Дорошенко писав: «Революція 1917 року відкрила всю підсвідому, органічну «нереволуційність» моєї вдачі, моєї психіки. Спочатку непомітно для інших я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволуційній ієрархії використовував не для «углублення революції», а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіазму; із самих перших днів мене охопило пророче передчуття чогось страшного, але ніколи було віддаватись почуттям». З переїздом до Чернігова, за словами Д. Дорошенка, «більше на службі в “Українській революції”» він не був.

З падінням Тимчасового уряду Центральна Рада і Генеральний Секретаріат надали Д. Дорошенкові статус свого представника в Чернігові. Проте реальної влади в його руках було мало. Маси швидко більшовизувались. Дмитро Іванович, відчуваючи свою безпорадність, залишив Чернігів напередодні встановлення там влади Рад і переїхав до Києва. Однак і тут чогось корисного зробити не зміг.

Під час відступу Центральної Ради на Волинь залишався в Києві, проте не крився від радянських властей, відвідав кілька разів свого земляка, головнокомандуючого зброй-

ними силами Радянської України Ю. Коцюбинського, намагався довести до кінця незавершені справи по галицько-буковинському комісаріату. І ще – брав участь у діяльності ЦК партії соціалістів-федералістів разом з С Єфремовим, А. Ніковським, В. Прокоповичем та ін. З поверненням до Києва Центральної Ради разом з австро-німецькими окупаційними військами Д. Дорошенкові пропонували посади міністра освіти, посла до Голландії, але він згоди не давав. Пізніше він пояснював це невірою у можливість Ради налагодити скільки-небудь ефективне функціонування державного апарату, українського суспільства. Більше того, на думку Дмитра Івановича, просто неможливо було розраховувати хоч на якийсь контроль за подіями з боку лідерів УНР.

Гетьманський переворот соціаліст-федераліст зустрів з певними надіями, хоч добре розумів обмежені можливості нового уряду вести в умовах окупації незалежну політику, розбудувати українську державність.

На відміну від українських соціал-демократів і українських есерів, що перейшли в опозицію до гетьманського режиму, частина керівництва українських соціалістів-федералістів (і серед них Д. Дорошенко) вважали за можливе співпрацювати з урядом, щоправда на особистісних, не партійних засадах. Після кількох попередніх розмов-консультацій, подолання внутрішніх невизначеностей і вагань Дмитро Іванович вирішив скористатись пропозицією П. Скоропадського і ввійти до уряду Ф. Лизогуба. Уже 20 травня 1918 р. він приступив до виконання обов'язків керуючого Міністерством закордонних справ і очолював зовнішньополітичне відомство України майже півроку – до 14 листопада. А з 2 вересня цього ж року його офіційна посада – міністр закордонних справ. Можна стверджувати, що саме в цей час було налагоджено повноцінну дипломатичну службу України. Безперечно, за весь час Української революції це був найбільш плідний період зовнішньополітичної діяльності України. Молоду державу «де-юре» визнали 12 країн і «де-факто» 8 країн. В Україні було відкрито 33 консульства 20 держав. У свою чергу Україна відкрила свої консульські установи в 22 державах.

Безперечно і те, що у здобутках зовнішньополітичної діяльності Української гетьманської держави значною мірою втілились неабиякі здібності, знання, талант Дмитра Івановича Дорошенка. Працював він з величезним натхненням, не шкодуючи сил і здоров'я. Це не значить, що він в усьому поділяв політику гетьмана П. Скоропадського, уряду держави, в усьому підтримував своїх колег. Навпаки, було чимало конфліктів, взаємного невдоволення, непорозумінь. Людина з проникливим аналітичним розумом, Д. Дорошенко бачив негативні риси характеру і самого П. Скоропадського, і багатьох міністрів, боляче переживав зволікання з розв'язанням пекучих проблем, які з дня на день дедалі ускладнювали, загострювали ситуацію.

Однак він свідомо прийшов в уряд, хоч це коштувало йому членства в УПСФ, із завзяттям включився в державотворчу діяльність, прагнучи якомога ефективніше використати зовнішньополітичний чинник для розбудови України. За його глибоким переконанням, однією з вирішальних умов зміцнення української державності в тогочасних конкретно-історичних обставинах був пошук шляхів досягнення стратегічної мети Української революції, яка майже безроздільно панувала в 1917 р., – створення федеративного союзу національно-державних утворень колишньої Російської імперії на нерадянській основі. Він взагалі вважав, що з Росією слід рахуватися як з фактором найпершої величини, як найголовнішим суб'єктом у стосунках України із зовнішнім світом. Тому він надавав великого значення і переговорам з РРФСР, які почалися уже 23 травня 1918 р. і тривали весь час, доки Д. Дорошенко був міністром закордонних справ. Хоч пізніше Д. Дорошенко і робив різні закиди щодо фактів контактів членів російської делегації Х. Раковського і Д. Мануїльського з В. Винниченком, Мазуренком та іншими опозиціонерами гетьманату, що готували державний переворот, у 1918 р. він розглядав українсько-радянські переговори як елемент зміцнення стабільності національної державності.

Як політик-реаліст, він досить тверезо оцінював вагу австро-німецьких багнетів для збереження гетьманського режиму. І восени 1918 р., коли виснажені війною Німеччина і Австро-Угорщина запросили миру в Антанти і США, Д. Дорошенко змушений був відправитися до Берліна з проханням залишити окупаційні війська в Україні. Там його застала революція в Німеччині. Терміново довелось перебиратися до Швейцарії в надії на переговори з Антантою. Та гетьман П. Скоропадський в умовах піднятого Директорією повстання вирішив вдатися до розпуску уряду Ф. Лизогуба як «германофільського», і міністр Д. Дорошенко також потрапив у відставку.

В умовах політичного дискомфорту, підозрілого ставлення до себе з боку Директорії, а також моральної і фізичної втоми Д. Дорошенко вдався до улюбленого заняття – науково-літературної праці. Серед інших публікацій готував історію галицької руїни 1914—1917 рр., що була опублікована в журналі «Наше минуле».

Водночас подав прохання до Міністерства народної освіти про призначення приват-доцентом кафедри історії України Українського університету, який було створено в Кам'янці-Подільському за гетьманату. Міністр і ректор університету І. Огієнко дав згоду.

Дмитро Іванович поринув у роботу, із задоволенням взявся до викладання, намагався триматись осторонь політичного життя, хоч Кам'янець досить швидко став його епіцентром. Саме сюди переїхали спочатку опозиційні Директорії політичні діячі, а потім і сама Директорія, що під тиском радянських військ змушена була залишити Київ, а затим і Вінницю. Під безпосередньою загрозою виявився і Кам'янець-Подільський.

Саме у ті дні Д. Дорошенко у складі «закупової комісії» виїхав до Галичини з метою придбання устаткування для університетської друкарні. Із Станіслава, де не вдалося здійснити запланованої покупки, було вирішено їхати до Праги, а далі – до Відня. Тимчасом збройні сили УНР зазнали нових поразок у Галичині, повернення на батьківщину стало проблематичним, відпадала потреба і в друкарському устаткуванні.

Деякий час Д. Дорошенко перебував у Чехії, де завершив роботу над рукописом підручника з історії України, ще раніше замовленого Міністерством освіти.

Кілька місяців очолював місію Українського Червоного Хреста на Балканах, займався репатріацією українських полонених з Італії, Сербії, Румунії. Скрізь, де бував, працював у місцевих бібліотеках.

Врешті, наприкінці 1919 р., опинився у Відні, де остаточно визначився його статус як емігранта, «вигнанця» з усіма наслідками незavidного становища. Озираючись назад, Дмитро Іванович бачив не лише «звиви» своєї політичної кар'єри доби революції, а й цілу низку опублікованих праць: історико-літературознавчі – про П. Куліша, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького (К., 1918, 1920), краєзнавчі – «Коротенька історія Чернігівщини» (Чернігів, 1918), «По рідному краю» (К., 1919), «Про минулі часи на Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Угорська Україна» (Прага, 1919).

Подружжю Дорошенків жилося на чужині дуже сутужно.

Матеріальні нестатки доповнювались браком необхідних матеріалів для справжньої науково-дослідницької роботи (а на батьківщині залишились багата бібліотека, архів, рукописи), примножувались невимовною тугою за рідним краєм. Сам Дмитро Іванович вважав, що він здебільшого займається популяризацією історичних знань, читаючи курси з української історії. І це було не стільки виявом природної скромності, скільки свідченням вимогливого ставлення до себе, до того, що справжня історична наука, оригінальні історичні праці без надійної джерельної бази неможливі. В одному з листів до В. Липинського Д. Дорошенко з болем писав: «Поки я не сиджу коло архівів, як Ви колись, доти з мене історик хіба в планах. Оце моє фальшиве становище історика, це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю які ці ліки...» Та й згодом не раз у листах до колег, у розмовах з ними він жалівся на долю, на те, що не судилося йому як слід зайнятись дослідницькою роботою, до якої був особливий

потяг і від якої відчував справжнє задоволення. «Не з моєї вини так сталося, – ділився він з О. Оглобліним, – аж до самої еміграції я більше присвячував часу і праці діяльності громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів і знов же мусив зайнятись науково-педагогічною працею та й тією самою політикою... Отже залишилося працювати хіба над історіографією та популяризацією».

До честі Дорошенка-дослідника слід віднести те, що при найменшій нагоді він не заспокоювався, доки не опановував архіви тих країв, куди його закидала доля або куди міг дістатися у пошуках корисної інформації. Тому-то і в його творах велика кількість посилань на архіви Німеччини, Австрії, Швейцарії, Чехословаччини, Польщі, Туреччини... Хоч вчений вважав, що того замало.

У 1923 р. Д. Дорошенка обирають професором Українського вільного університету та Кардового університету (Прага) по кафедрі української історії. Того ж року його обирають і членом-кореспондентом Вищої школи слов'янських студій Лондонського університету.

Свою науково-публіцистичну діяльність Дмитро Іванович завжди оцінював дуже скромно, хоч насправді вона була не просто значною, а й навіть вражаючою за умов, у яких здійснювалась. У короткий термін йому вдалося видати «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» (Відень, 1921), «Короткий курс історії України» (Катеринослав, Ляйпциг, 1923), «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), низку монографій і ґрунтовних статей про діячів української науки і культури: «Пантелеймон Куліш» (Ляйпциг, 1923), «Микола Іванович Костомаров» (Ляйпциг, 1924), «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (Відень, 1925), «Пам'яті академіка Миколи Сумцова» (Прага, 1925), «Пам'яті П. Я. Дорошенка» («Хліборобська Україна». – Відень, 1920, 36. 1), «Історія Русов, як пам'ятка української політичної думки др. пол. XVII ст.» (там само, 1921. Кн. V—VI). У 1925 р. у Празі Д. Дорошенко в черговий раз перевидав значно доповнений і виправлений «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки», що вперше був виданий ще у його студентські роки.

Дуже інтенсивно займається в цей час Д. Дорошенко і мемуаристикою. Поєднання фахового бачення історичного процесу з блискучою, всотуючою безліч деталей, нюансів пам'яттю і талантом публіциста роблять його спомини не просто помітним явищем, але й вирізняють їх серед інших особливими притягальними якостями, дістають незмінно високу оцінку не лише науковців, але й широкого читачького загалу. Достовірність опублікованих даних ніколи не викликала сумніву, і історики, особливо ті, хто вивчає історію міжнародних відносин, дипломатію, завжди користувалися ними як своєрідними зведеннями фактів. Чималий інтерес становлять праці «Дещо про закордоннополітику Української Держави в 1918р.» («Хліборобська Україна». 36.1—3. – Відень, 1920, 1921), «Война и революция на Украине» (Историк и современник. Кн. 1—3, 1921; Кн. 4, 1923; Кн. 5, 1924). Дуже змістовні й оригінальні спогади-написи про І. Шрага, Ф. Матушевського, А. Вязлова, В. Науменка, Т. Зіньківського, Л. Милорадович, П. Мирного, Д. Марковича, О. Потебню, А. Шептицького.

Особливе місце займають досить ґрунтовні, детальні, багатопланові «Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920 рр.)» (Львів, 1923, 1924). Автор прагнув у них дати об'єктивні факти, створити замальовки-спостереження без підкорення їх політичним уподобанням і наперед визначеним схемам. Та найсуттєвішою працею тих років став тритомник «Слов'янський світ в його минулому й сучасному» (Берлін, 1922).

Кілька років поспіль Д. Дорошенко був захоплений дослідженням, осмисленням історії 1918 року в Україні, на який припав апогей його власної політичної кар'єри. Автору дуже поталанило: у Відні і Берліні вдалось роздобути численні дипломатичні документи, в тому числі й цілком таємні, комплекти тогочасних періодичних видань. Деякі матеріали, новітні праці надіслав з Радянської України С Єфремов. Автор зібрав численні публікації про події

1918 р., мемуари, використав власні записи і спомини. Восени 1925 р. праця була завершена, проте необхідні для видання рукопису, обсягом 50 друкованих аркушів, кошти знайти було дуже непросто, і вихід книги безперспективно відкладався з року на рік.

Разом з іншими негараздами (нестабільністю викладацької діяльності, необхідністю частих переїздів, перманентною фінансовою скрутою) все це псувало настрої, породжувало невіру у смисл роботи, смисл життя. У той час Д. Дорошенко писав у одному з листів до М. Грінченко (взагалі вони з дружиною, як і інші справжні інтелігенти, вели досить інтенсивну переписку з друзями): «Взагалі наша будучність уявляється в дуже непевних і неясних рисах. Ми вже тут засіділись, і нашим господарям вже надокучило.

Вони раді б нас здихатись, але як? І куди нас подіти? Додому вертатись? Але, не кажучи за все інше, що там робити?

З чого шматок хліба їсти? Який заробіток можна знайти? Де, наприклад, діватись з таким «фахом», як українська історія? Кому вона потрібна? І взагалі, кому потрібні ми, тріски великого зрубаного лісу? Отак, як подумаєш, то й прийдеш до висновку, що очевидно судилося нам тут і пропадати на чужині між «ляхи і чехи», як той Святополк Окаянний. Не хотілось би, розуміється, хотілось би ще послужити рідному краю, є ще й сили деякі, і охота велика, та видно, таких, як ми, краю не треба і місця нам там немає.

Значить, поки можна, будемо щось тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати. Виходу немає».

Влітку 1926 р. завдяки зв'язкам і клопотанням П. Скоропадського в Берліні було створено Український науковий інститут. Його директором на пропозицію В. Липинського було призначено Д. Дорошенка. Вибір, безумовно, виявився вдалим.

Не позбавлений партійних і особистісних політичних симпатій, Дмитро Іванович водночас був справжнім вченим, готовим заради наукової істини піти на певні жертви, ідеологічні відступи тощо. Та обставина, що в ньому вчений дедалі брав гору над політиком, позитивно позначилась і на кадровому формуванні інституту. Запрошувались співробітники за принципом передусім наукових здібностей, а партійній належності не надавалось першочергової уваги. Прагнення бути переважно науковцем, аніж політиком, дозволяло директору Українського наукового інституту підніматись вище дріб'язкових інтриг, що значною мірою захопили емігрантські кола, не залишивши осторонь і інститут.

Під керівництвом Д. Дорошенка наукова установа міцно стала на ноги, виконала ряд оригінальних дослідницьких об'єктів.

Плідними виявились ті роки і особисто для Дмитра Івановича.

З'явилась ціла низка праць з давньої історії України, історії української культури. Серед інших особливу цінність становить розвідка «Шерерові Annales de la Petit Russie» та їх місце в українській історіографії» («Ювілейний збірник на пошану професора І. Бідла». – Прага, 1928).

Д. Дорошенко активно підтримує реноме блискучого мемуариста, випускає брошуру «Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року» (Вінніпег, 1927), публікує численні статті, чільне місце серед яких належить періоду Української революції: «Київ в перших днях революції» («Український голос». – 1927. – № 10), «З минулого» («Бюлетень Гетьманської Управи». – 1929. – № 1), «Організація збройних сил Української держави» (Там само. – № 2), «Церква і революція на Україні» («Січ». – 1931. – № 1—8), «Гетманство 1918 года на Украине» («Голос минувшего». – Париж, 1927. – Кн. V) та ін.

Головним же результатом тогочасного зосередження на науковій роботі стала підготовка фундаментального дослідження – «Історія України. 1917—1923 рр.».

Природно, що непересічна особистість, висококваліфікований талановитий дослідник, Д. Дорошенко створив оригінальну працю, яка має цілий ряд характерних особливостей.

«Історія України» Д. Дорошенка створювалась тоді, коли вже вийшли і пройшли випробування часом найголовніші твори інших учасників, керівників Української революції: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, О. Шульгіна, М. Шаповала. І на події 1917-го, наступних років історик міг дивитись не лише через призму часу, а й з урахуванням того, як сприймалось їх відтворення у дослідженнях представників різних у минулому течій, партій. До того ж, за перехресної експертизи різних оцінок тих самих подій нерідко можна було углядіти не помічені раніше нюанси, звернути увагу на деталі, до яких не дійшли попередники. Д. Дорошенко мав змогу критично використати і праці ідейних, та й політичних противників, наприклад К. Оберучева, П. Мілюкова. В руках автора були і радянські видання, в яких з комуністичних позицій висвітлювались революційні події 1917—1920 рр. Це в першу чергу створені на основі численних документів хроніка «1917 год на Киевщине» і чотиритомник В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Д. Дорошенко мав у своєму розпорядженні і діаспорну та радянську наукову періодику, окремі наукові монографічні дослідження, що з'явилися за кордоном.

Нерідко він посилається і на рукописні матеріали, які йому надали товариші по еміграції, а також дослідницькі закордонні центри, які до початку 1930-х рр. розгорнули досить широку роботу і нагромадили чимало цікавої інформації.

Безумовно, все це створювало додаткові сприятливі можливості для всебічного аналізу процесів, що вивчались, хоч у передмові до I тому видання Д. Дорошенко зауважив, що «документальних матеріалів до історії 1917 року було в моїх руках дуже мало; та й взагалі більша частина тих матеріалів через бурхливі події часів революції і громадянської війни загинула, а те, що збереглось і переходується по архівах Радянської України, було мені недоступне. Я мусів обмежитись переважно друкованими джерелами». Враховуючи це застереження, слід сказати, що історик ефективно використав друковані органи всіх напрямків, усіх політичних партій. Співставлення, порівняльний аналіз інформації значно урізноманітнили, урізнобарвили книгу Д. Дорошенка.

Слід відзначити і прийоми, манеру роботи Д. Дорошенка з матеріалами. У більшості випадків він тяжіє не до цитувань окремих місць, положень, а до повного (без будь-яких купюр) відтворення документів (це універсали, закони, резолюції, заяви, ноти тощо). Читач одержує можливість не лише перевірити істинність запропонованих оцінок, тлумачень, міркувань, а й вийти на власні висновки.

Д. Дорошенко чесно застерігає: «...Я не претендую на вичерпуюче-повне змалювання подій з нашого недавнього минулого, ані на абсолютно безстороннє їх освітлення... Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безстороннє».

І справді, автор не приховує своїх політичних симпатій, оцінює історичний досвід через призму члена партії соціалістів-федералістів, потім прихильника гетьманської державності. Його книга – це своєрідний кут зору на історію Української революції, кут зору державника. Дмитро Іванович відноситься сучасними історіографами до тих, хто започаткував і яскраво представляв саме цей напрямок.

На відміну від інших своїх колег, про яких йшлося вище, Д. Дорошенко працював здебільшого не в Києві, а на периферії (Галичина, Буковина, Чернігівщина), і це теж позначилось як на специфіці бачення досліджуваних явищ і процесів, так і на прагненні показати розвиток революції на місцях. Щоправда, тут автору теж багато чого не вдалось досягти.

Не все у праці Д. Дорошенка рівноцінне. Окремі сюжети виписані просто блискуче. До них можна віднести висвітлення питання про передісторію Брестської мирної конференції, про роботу самої конференції, позицію української делегації, ухвалені рішення. Безумовно, тут позначився дипломатичний досвід автора. Його оцінки глибинні і суттєві, зауваження точні, виважені, іронічно-дошкульні і водночас дипломатично-тактовні.

Інші ж сюжети виглядають порівняно слабше. До них можна віднести відтворення військових дій, міжпартійних стосунків тощо.

Д. Дорошенко вирішив перевести всі події 1917 – початку 1918 р. на новий стиль (хоч країна до лютого 1918 р. жила за старим стилем), що створило певні незручності для читачів. Однак суттєвіше інше. Іноді автор сам припустився плутанини (забув перевести час або зробив це подвійно і т. п.). Особливості структурної побудови книги зумовили невиправдані порушення хронології викладу матеріалу, а також повтори. Однак відзначене ніякою мірою не може переважати позитивних моментів книги, скільки-небудь істотно позначитись на її загальній оцінці.

В історіографії закріпилось твердження, що «Історія України. 1917—1923 рр.», зокрема том про Українську гетьманську державу, була написана з ініціативи, під впливом і за участі в редагуванні найкрупнішої теоретичної сили монархічного напрямку – В'ячеслава Липинського, а при підготовці до публікації текст ретельно переглядався і правився колишнім гетьманом Павлом Скоропадським.

Як вище згадувалось, рукопис історії 1918 р. в Україні було підготовлено Д. Дорошенком ще до призначення директором УНІ. Тому-то так і сталося, що, задумавши панорамний твір, автор в 1930 р. випустив одну його частину, а саме – другу, яка не була ні початком, ні кінцем тих подій, які планувалось відтворити. Затим, у 1932 р. вийшов перший том, який охопив майже весь період історії Центральної Ради.

Якою за обсягом, у скількох томах мала вийти праця в цілому – невідомо, хоч автор безперечно мав намір продовжити своє дослідження, про що записав в останніх рядках другого тому.

Однак наприкінці 1931 р. загострились стосунки Д. Дорошенка з О. Скоропис-Йолтуховським, що був заступником куратора Українського наукового інституту. Причиною стали різні погляди на основний напрямок роботи закладу, який сполучав науково-дослідну і пропагандистсько-навчальну діяльність. Дмитро Іванович сам був блискучим лектором, багато уваги надавав викладацькому процесу, користувався незмінним успіхом у будь-якій аудиторії. Однак головним у роботі інституту він вважав розробку наукових проблем українства. О. Скоропис-Йолтуховський стояв на протилежному.

Можна лише здогадуватись, що далися взнаки і старі партійні незгоди, які явно примножилися з виходом «Історії України. 1917—1923 рр.», у якій Д. Дорошенко не став обходити питання про зв'язки Союзу визволення України, одного з його лідерів – О. Скоропис-Йолтуховського з німецькими військовими колами і допомогу останніх СВУ в роки Першої світової війни.

Та як би там не було, талановитому історичу довелося залишити інститут і надзвичайно прикро, що у зв'язку з цим перервалась, потім і зовсім припинилась робота над продовженням історії Української революції. Адже двотомник Д. Дорошенка, без сумнівів, один з найглибших і найкращих творів про події в Україні в буремні революційні роки. Стабільне зростання звертань до нього сучасних фахівців – переконливе свідчення цінності, вагомості зробленого популярним істориком.

У Празі, куди переїхав Д. Дорошенко наприкінці 1931 р., він багато займався викладацькою роботою, не скоротивши обсяг наукової і громадської діяльності. З 1936 до 1939 року Дмитро Іванович очолював кафедру історії всесвітньої церкви на православному факультеті Варшавського університету. З початком Другої світової війни він повертається до Праги, викладає історію України в Українському вільному університеті.

Підсумковим твором цього десятиліття став двотомник «Нарис історії України» (Варшава, 1932—1933) – стисла українська історія з найдавніших часів до початку ХХ століття. Це, власне, перший повноцінний університетський курс історії України. Щоправда, він не позбавлений полемічного забарвлення, містить чимало оригінальних суб'єктивних оцінок і

міркувань. У 1939 р. в Едмонтоні (Канада) вдалося випустити англomовне видання «Історії України», а в 1942 р. у Кракові– Львові – скорочений курс «Історії України».

Дмитра Дорошенка вважають істориком державницького напрямку. Думається, що це визначення відносне, умовне. Воно скоріше позначає особливі симпатії того чи іншого автора, у тому числі й Дмитра Івановича, до тих етапів з історії України, коли особливо яскраво виявлялися тенденції боротьби за національну державність, а інші періоди розглядаються теж під кутом зору оцінки державної суверенності чи ж її відсутності і т. ін. Саме за такого підходу на особливу увагу автора заслуговує внесок у історичну долю українства Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, що найяскравіше уособили прагнення народу до власної державності. Цим же зумовлено і підвищений інтерес до періоду Української революції, її керманичів.

При цьому Д. Дорошенко зовсім не однобічний, заангажований описувач подій, а глибокий аналітик, який ретельно, скрупульозно відтворює політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти історії українства, тобто створює повнокровну картину життєдіяльності народу.

Паралельно з узагальнюючими, фундаментальними історичними працями з'явилися і змістовні глибокі дослідження професора з історії церкви в Україні, української історіографії. Численні біографічні нариси присвячені видатним історичним діячам, митцям, науковцям від сивої давнини до найновіших часів. Значно поповнився в той час і список опублікованих спогадів Д. Дорошенка, особливо присвячених початку ХХ століття, хоч новими виданнями вийшли і ті, що побачили світ раніше.

На офіційне замовлення фашистських окупаційних властей Д. Дорошенко написав книгу «Україна і рейх», що вийшла німецькою мовою у Лейпцигу 1942 р.

Після завершення війни Український вільний університет перебазувався до Німеччини. Сюди ж переїжджає і Д. Дорошенко, працює професором УВУ і Православної богословської академії. В 1945 р. в Аугсбурзі було створено Українську вільну академію наук, а її першим президентом було обрано Д. Дорошенка.

З 1947 по 1951 рік професор викладав історію України у Вінніпезі, куди був запрошений колегією Святого Андрія.

У повоєнний час не припиняється і плідна науково-публікаторська діяльність вченого. Виходять «Історіографія України» (Записи лекцій. – Аугсбург, 1946), нове видання «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (Аугсбург, 1946), чергове видання «Історії України» (Аугсбург, 1947). У співавторстві з О. Оглобліним було написано узагальнюючі статті про джерелознавство та історіографію історії України для «Енциклопедії українознавства» (1949. – Т. 1, ч. 2).

Побачили світ і «Мої спомини про давнє-минуле» (Вінніпег, 1949).

Тяжко хворий Д. Дорошенко повертається з Вінніпега до Мюнхена і буквально за кілька днів – 19 березня 1951 р. – помирає.

Нереалізованими залишилися численні задуми, зокрема ґрунтовне дослідження про М. Драгоманова.

Уже після смерті автора перевидавалися його твори з історії України, історіографії, краєзнавства (бібліографія творів вченого нараховує близько 1000 позицій). Серед творів, які передруковуються знову і знову, викликаючи незмінний науковий і громадський інтерес «Історія України. 1917—1923 рр.». – Т. 1—2. (Нью-Йорк, 1954; Вінніпег, 1973); «Мої спомини про недавнє-минуле». (Мюнхен, 1969; «Український історичний журнал». – 1992. – № 6, 7—8, 9, 12; 1993. – № 1, 2—3, 4—6, 7—8; Київ, 2002).

Останнім часом потяг до історичної спадщини Д. І. Дорошенка надзвичайно зріс. І пояснення тому слід шукати, можливо, не стільки в тому, що його твори, передусім, присвячені Українській революції, а в тому, що вони є яскравим втіленням так званого державницького напрямку в українській історіографії. Оцінювати публікації видатного історика слід, мабуть, не

лише за тривіальною логікою: нинішній етап розбудови Української Держави знову привернув увагу до його праць, зробив їх модними. Цінність доробку Д. І. Дорошенка в іншому – в його науковості, глибині, аргументованості, оригінальності – якостях, що шанувались і шануються в будь-який час.

Праці Д. І. Дорошенка

- Звістки про український театр // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Кн. IV. – С 55.
Відчит Д. Яворницького // Літературно-науковий вісник. – 1990. – Кн. VII. – С 207—208.
Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. – Санкт-Петербург, 1904. – 60 с.
- Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. – Санкт-Петербург, 1904. – 72 с.
- Я. П. Новицкий и его труд по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. VII. – С. 3—8.
Запорозький батько // Дніпрові хвилі. – 1913. – Ч. 10. – С. 163—166 та ін.
З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення. – Катеринослав, 1913. – 66 с.
- Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 рр. Ч. I. – Чернівці, 1917. – 68 с.
- П. О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – 70 с.
На громадській роботі (про П. Куліша). – К., 1918. – 32 с.
Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. – Кн. II. – 1920—1921. – Відень, 1925. – С 49—50.
Слов'янський світ в його минулому й сучасному. – Т. I– III. – Берлін, 1922.
Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – Прага, 1923 (перевидання – К., 1996).
- Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. – Кн. IV. – Лейпциг, 1923.
- Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920 рр.). – Ч. I—IV. – Львів, 1923, 1924 (перевидання – Мюнхен, 1969; Український історичний журнал. – 1992. – № 6, 7—8, 9, 12; 1993. – № 1, 2-3, 4-6, 7-8; Київ, 2002).
- Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників. – Кн. VI. – Лейпциг, 1924.
- Покажчик української літератури в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. – Ч. I. – 1925.
- Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву «українці» // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – Кн. X. – К., 1927. – С 264—280.
- Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuro-paischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Institutes in Berlin. – 1927. – Band. I. – S. 1-70.
- Schererovz «Annales de la Petite Russie» a jejich misto v ukrajinske historiografii // Sbornik venovany I. Bidlovi. – 1928.
- Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород. – Т. I. 1932. – 452 с; Т. II. – 1930. – 510 с. (перевидання – К., 2002).
- Про «євразійців» та «євразійство» // Хліборобський шлях. – 1932.– №11.
- Діяльність Франтішка Палацького і українська справа // Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. – Т. II. – Прага, 1933. – С 1—10.
- Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.
- Die Ukraine und das Reich. Neun Jahr-hunderte Deutsch-ukrainischer Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941.

Тарас Шевченко. Його життя і твори. – Відень, 1942.

Історія України. – Аугсбург, 1947 (перевидання – К., 1992).

Мої спомини про давнє-минуле. – Вінніпег, 1949.

З листів Д. Дорошенка до О. П. Оглобліна // Український історик. – 1966. – № 1—2.

Що таке історія Східної Європи: // Український історик. – 1983. – № 2-4 (78—80).

Література про Д. І. Дорошенка

Андреев В. Творча біографія Д. І. Дорошенка (1882—1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) // Літературно-науковий збірник. – Вип. 2. – К., Херсон, 2006.

Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4.

Білецький Л. Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, 1949.

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К., 1997.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998.

Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982. – № 3-4 (74—75).

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1920 (репринтне відтворення – К., 1990). Ч. I. —III.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., Відень, 1919 (репринтне відтворення. – К., 1990). – 572 с.

Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9—12.

Коровицький І. Дмитро Дорошенко // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич. – Т. 6: Листи Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – XLIV.

Крупницький Б. Д. І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник Української вільної академії наук. – Нью-Йорк, 1952. —4.1.

Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Огляд української історіографії. Державна школа: Політологія. Право. – К., 1996. – С IX—XXX.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – Київ – Філадельфія, 1995.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997, 1999.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: В 4-х т. – Т. I—II. – Харків – Київ, 2008, 2009.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996.

Українська політична еміграція 1919—1945. Документи і матеріали. К., 2008.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. I—II. – К., 1996, 1997.

Ульяновська С, Ульяновський В. Автори «Української культури» // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. I—IV. – Прага, 1921, 1922.

Шановал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1998.

Ohloblyn O. Ukrainian historiography (1917—1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – 1957, – V. 5—5. – № 4. Оглоблін О. Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1953.

«Література про Українську революцію дуже бідна» (Павло Оникійович Христюк)

Походив майбутній партійний і державний діяч, літописець Української революції з козацької родини. Народився він 1890 р. у станиці Єлисаветградській на Кубані. Середню освіту здобув у Баку. В 1912 р. вступив до Київського політехнічного інституту. Тут прилучився до політичного життя, зацікавився українським питанням. Почав співпрацювати в газеті «Рада», а потім редагував кооперативний журнал «Комашня». Дедалі активнішою стає його участь у кооперативному русі, в середовищі якого визрівали достатньо широкі сили національно і політично свідомої української демократії.

П. Христюк був одним з організаторів і керівників першого вільного кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся у березні 1917 р. Тут він познайомився з М. Грушевським, зійшовся близько з іншими діячами українського руху, такими як М. Стасюк, Х. Барановський та ін.

П. Христюк був і серед найактивніших учасників першого кооперативного з'їзду спілок України. За рішенням останнього він почав разом з М. Ковалевським редагувати офіційно

позапартійну газету «Народна воля», яка насправді стала рупором Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – найвпливовішої партії серед українського селянства, що за чисельністю на осінь 1917 р. не поступалася більшовикам (за деякими ж відомостями, значно переважувала їх).

Організації українських есерів виникли ще в час першої російської революції. Однак об'єднавчого, установчого з'їзду не відбулося. Процес затягнувся аж до 1917 р., коли на початку квітня, в умовах демократизації політичного життя було проведено Перший з'їзд УПСР. Одним із фундаторів партії поряд з М. Грушевським, М. Ковалевським, В. Голубовичем, М. Шаповалом був Павло Христюк. Обраний до складу ЦК, він досить швидко набув значного авторитету і, незважаючи на молодість, став одним з визначних лідерів УПСР.

Відтоді П. О. Христюк надавав величезної уваги роботі серед селянства, намагаючись внести в рух трударів якомога більше свідомості, організованості. Наприкінці квітня 1917 р. він скеровував роботу Київського губернського селянського з'їзду, був одним з керівників Першого Всеукраїнського селянського з'їзду в кінці травня – на початку червня 1917 р., виявився обраним до складу ЦК досить авторитетної серед селян України в 1917—1918 рр. «Селянської спілки», а відтак обраним і до складу Центральної Ради.

Павло Оникійович і тут зарекомендував себе якнайкраще. Коли створювався виконавчий орган Ради – Генеральний Секретаріат, П. Христюка ввели до його складу на посаду генерального писаря. В його обов'язки входила організаційно-технічна робота з документами. Можливо, це зрештою виявилось вирішальним, коли Христюк-політик вирішить стати Христюком-істориком, з одного з творців Української революції перетвориться на одного з найскрупульозніших, найцікавіших її літописців.

Можливо, марудна писарська робота, яку П. Христюк намагався вести щонайретельніше, не дозволяла ні на хвилину відволікатись. Можливо, свою роль відігравали якісь інші фактори, проте фактом залишається те, що Павло Оникійович рідко брав слово для виступів на засіданнях Генерального Секретаріату, на сесіях Центральної Ради.

Після реорганізації Генерального Секретаріату в Раду Народних Міністрів і зміни соціал-демократичного її керівництва (В. Винниченка) на есерівське (В. Голубовича) П. Христюк обійняв посаду міністра внутрішніх справ, а в лютому – Державного секретаря Ради Народних Міністрів УНР. То були важкі часи для Української Народної Республіки, її урядових інституцій. Довелось під тиском радянських військ залишати Київ і евакуюватись на Волинь, працювати під пресом австро-німецьких окупантів після повернення з ними до Києва. Врешті 28 квітня 1918 р. Центральну Раду було розігнано.

У добу гетьманщини П. Христюк, як і інші діячі УПСР, знаходився в опозиції до П. Скоропадського, заарештовувався, входив до Українського національного союзу. Есери переживали далеко не кращі свої часи. У травні 1918 р. на IV з'їзді стався їх розкол. З трьох основних течій – ліві (майбутні боротьбисти), центристи і праві – П. Христюк обрав центристські позиції і увійшов до «Центральної фракції українських соціал-революціонерів», яка наприкінці січня 1919 р. оформилась в самостійну партію УПСР (центральної течії), а в квітні того ж року повернулася до старої назви – УПСР. Після падіння режиму гетьмана есери центру стали однією з партій Директорії УНР, а П. Христюк займав в уряді посаду товариша (тобто заступника) міністра внутрішніх справ. Це була остання державна посада Павла Оникійовича в Україні: того ж 1919 р. він емігрував до Австрії, де увійшов до «Закордонної делегації УПСР» (разом з М. Грушевським, М. Шрагом, М. Чечелем та ін.). Він був співредактором журналу «Боротися – поборете» (1920—1922 рр.), входив до «Спілки українських письменників і журналістів» у Відні.

Та, мабуть, найбільшою мірою з моменту еміграції П. Христюка захоплює план підготовки праці з історії Української революції. Власне, він накидав перші її сторінки ще в Кам'янці, коли працював в українському уряді І. Мазепи.

Очевидно, додаткового стимулу додала близькість до М. Грушевського, який міг своїм подвижництвом захопити будь-кого. До того ж виникали і сприятливі організаційно-технічні можливості. Створений клопотаннями М. Грушевського на кошти української еміграції Український соціологічний інститут розпочав низку цікавих дослідницьких програм, і можна було розраховувати на його активне сприяння у виданні майбутньої книги.

Та найголовніше полягало в тому, що Павло Оникійович сам прагнув якомога ретельніше і ґрунтовніше відтворити, осмислити все пережите останніми роками, зробити з досвіду належні висновки, винести уроки.

Успіху нелегкої справи значною мірою сприяло те, що ще починаючи з обов'язків генерального писаря П. Христюк виробив чи ж то особливий смак, чи ж просто якусь дисципліну щонайсерйознішого ставлення до документів. І коли він почав працювати над історією Української революції, він понад усе цінував вагу саме документального аргументу.

Можливо, позначилось і те, що почали вже видаватись перші мемуарні твори, в яких значна доля суб'єктивізму і домислів спотворювали картину реальної дійсності, не могли претендувати на скільки-небудь наукове осмислення, прояснення історії одного з найскладніших періодів у долі українського народу.

Мабуть, не можна виключити і добродійного впливу М. Грушевського, який сам строго дотримувався принципів наукового дослідження і рекомендував такий же «академічний» підхід своїм соратникам і учням: спочатку як можна найповніше нагромадження фактичного, документального матеріалу, а потім – його аналіз, осмислення, і лише нарешті, як підсумок, – написання суто історичних праць.

Так чи інакше, але свою книгу, що склала чотири томи, П. О. Христюк створював як наполовину звіт документів, а на другу половину – як їх інтерпретацію, тлумачення, роз'яснення, узагальнення. Це відчувається навіть у назві твору – «Замітки і матеріали до історії Української революції», яка уособлювала, чи ж то започаткувала, серіал під загальною рубрикою «Українська революція. Розвідки і матеріали».

Вийшли всі чотири томи у Відні в 1921—1922 рр. В цілому ж Український соціологічний інститут видав 13 книжок з проблем історії і тогочасного розвитку України: праці М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської та ін. З 1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М. Грушевського і Д. Антоновича розпочалося річне читання безплатних загальнодоступних курсів із суспільних наук для українських емігрантів. Курс історії Української революції читав П. Христюк.

В історіографії закріпилась думка, що основна цінність книги Павла Христюка полягає в її величезній інформативності, насиченості не урізаними документами, тобто вона є, по суті, об'ємним збірником документів (деякі з них відомі історикам лише з цього видання). З такою оцінкою, природно, важко не погоджуватись. Хоч, думається, в даному випадку виявляється односторонній підхід.

Адже в книзі на першому місці йде аналіз історичного процесу в 1917—1920 рр. Та й підбором, подачею документів, довідками, що їх супроводжують, автор вибудовує певну концепцію, захищає її в полеміці з іншими версіями того ж таки предмета дослідження.

У найзагальнішій оцінці П. Христюк, звичайно ж, відстоює, так би мовити, есерівський погляд на історію Української революції. Він начебто виконав за свого старшого колегу, товариша по партії – М. Грушевського те, чого професійний історик так і не зміг, можливо, і не бажав зробити – залишив нащадкам надзвичайно цінну працю, скільки-небудь предметної історіографічної оцінки якої, на жаль, бракує до цього часу.

При спробі дати загальну оцінку книзі Павла Оникійовича важливо пам'ятати, що вона стала справді однією з перших наукових розвідок важливої проблеми. Це усвідомлював і автор.

«Вивчення української революції, – зауважував він у «Передньому слові», – усвідомлення досвіду її має... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, але й інших країв і народів – як пануючих, так і поневолених... Жертви, понесені працюючими верствами України і Росії у взаємній боротьбі, повинні бути пересторогою не тільки для них, але й для робітників та селян всього світу.

Між тим, література про українську революцію дуже бідна, її майже немає. Це останнє і послужило мотивом для укладення цих «заміток і матеріалів» і подання їх до друку в світ».

Із найзагальніших оцінок варто, думається, відзначити й те, що книга дуже насичена інформацією про діячів тогочасного руху, про їх персональний внесок у справу революції. Проте оцінки, як правило, дуже лаконічні, навіть дещо скупі. Схоже, автора дуже турбувало, щоб його позиція підкріплювалась фактами, документами, принаймні, не розходила з ними.

Варто зауважити, що праця П. Христюка, як і інших лідерів Української революції, не позбавлена мемуарного елемента. Проте автор намагається до мінімуму звести обсяг таких сюжетів і теж прагне уникнути суб'єктивізму.

«Замітки і матеріали до історії Української революції», звичайно не варто ідеалізувати. Вони мали й вади. Передусім, це не універсальний, а один, бодай і оригінальний, з поглядів на проблему (що визначався партійною належністю автора до есерівського табору).

Виявилися й обмежені можливості документальної бази, що була в розпорядженні автора: це, передусім, матеріали, пов'язані з Центральною Радою, Директорією, українськими урядами, центральними комітетами партій, подіями, що відбувались в Києві. Що ж до периферії, то сюжети, пов'язані з нею, практично відсутні, що не дозволяє скласти скільки-небудь цілісної картини про розвиток революції в загальнонаціональному масштабі.

Можна сказати, що, написана буквально за живими слідами подій, книга має й інші недоліки. Автор подекуди начебто продовжує на історичному терені боротьбу з політичними суперниками. Та й за такий короткий час, очевидно, було дуже важко відріфнувати максимально наближені до об'єктивних висновки.

П. О. Христюк належав до тієї досить численної групи українських емігрантів, яких не могло задовольнити довічне перебування за кордоном. Він постійно думав про Україну і прагнув повернутись на Батьківщину. Ці настрої і зумовлені ними кроки одержували різні оцінки сучасників.

Прибічники найбільш правих поглядів, ті, хто був нездатен на будь-яке замирення з радянською владою, більшовизмом, оцінювали вчинки М. Грушевського, П. Христюка, М. Чечеля, М. Шрага та інших як зраду ідеалам Української революції. Виразник таких поглядів Микита Шаповал жорстко писав: «Грушевські, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку».

Інакше оцінювали прагнення віденців (серед них і П. Христюка), а також їх дії в радянському таборі. Без сумніву, повернення на Батьківщину вчорашніх лідерів Української революції тут сприймалось із багатьох причин із задоволенням: і як фактичне визнання ними історичних поразок у боротьбі за владу, і як кількісне зменшення ворожого табору за кордоном (а якщо кількість помножити на якість – поверталися дійсно проводирі, – то ефект ставав незрівнянно вагомим), і як додаткова можливість для ідеологічних акцій на внутрішньо– і зовнішньополітичних аренах.

Щоправда, згодом, під час репресій проти «колишніх», недавні розрахунки забудуться і їх заступить своєрідна «зміновіхівська» концепція. Один з її виразників, секретар ЦК КП(б)У М. Попов (на початку 1933 р. він приїхав в Україну у складі «команди» П. Постишева і займався ідеологічним забезпеченням розгрому «національного ухилу» М. Скрипника) у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р. говорив: «І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти Радянської влади, про

новий маневрений перехід від одритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923—1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції.

В Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найчисленнішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження».

Однак, очевидно, найближчим до істини виявився В. Винниченко, який сам неодноразово рвався в Україну, та так і не зміг цього зробити. У «Заповіті борцям за визволення» він зі знанням справи, так би мовити «зсередини», і, водночас, з боєм писав: «...Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись в Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції...»

Врешті, кожен з реемігрантів, мабуть, бачив причини приїзду до Радянської України по своєму. Були свої резони і у П. Христюка, який згодом писав: «Наша група – «віденців» – стала на становищі нової програми лівих укр. соц. – рев. (що її було надруковано в журналі «Борітеся – поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, задекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію.

Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад...

Повернення відбулось неорганізовано. Першим поїхав Штефан, потім 1922 р. – Чечель, Жуковський та В. Залізник. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Крекотнем, з яким укупі працював у віденському Радянському представництві) року 1923-го».

Сам П. Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєднались, про розрив зв'язків з есерівщиною».

Характерно, що сам Павло Оникійович не приховував у зв'язку з цим певної конфліктності ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директори тощо, що викликало з мого боку лист до ред. «Вістей», який, проте, не був оголошений...»

У травні 1924 р. в газетах було оприлюднено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, котрі його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурного будівництва. У підготовці цього документа брали участь О. Попов, В. Мазуренко, М. Чечель, В. Баланин, М. Шраг, а також П. Христюк. Він же був і серед учасників наради в школі імені К. Маркса, на якій ухвалили декларацію.

Очевидно, П. Христюк добре розумів, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компро-

міси. Одначе він приймав їх в умовах тодішньої партійно-державної лінії на «українізацію», яка для нього на практиці означала дерусифікацію.

З весни 1923-го до 1925 р. П. Христюк працював інспектором Українського банку.

За активного сприяння О. Шумського П. Христюк одержав призначення до Державного видавництва України, де, як член правління, чимало зробив за три роки для поширення, популяризації українського письменства. Та й сам займався науково-публіцистичною діяльністю. У 1925 р. вийшли друком його розвідки «1905 рік на Україні» і «Соціальні мотиви творчості М. Хвильового», кілька видань витримала його праця «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (в 3-х частинах). Він був також автором розвідок «Селянські виступи та війни», «Письменницька творчість В. Винниченка» (вийшла у видавництві «Рух» 1928 р.), «Домарксистське освітлення творчості Квітки» (1928), «Дві книжки» (вийшла у журналі «Червоний шлях» 1929 р.), «Про роман Смолича» (1930), «Літературознавчий метод професора Дорошкевича» (1931), «Образ нової жінки в сучасній літературі» (1931) та багато інших, частину з яких було підписано псевдонімом П. Костенко.

Звичайно, між П. Христюком – автором «Заміток і матеріалів до історії Української революції» і автором названих вище та інших праць є велика різниця. Останній постає людиною, змушеною постійно співвідносити свої думки і висновки із тією політико-ідеологічною системою координат, в якій доводилося існувати. Однак частина праць, підготовлених в умовах УСРР, також не побачила світ, залишилась в рукописах.

Його виступи в пресі далеко не всім подобались. Особливо це стосувалось позитивних рецензій про творчість «ваплітянців» (зокрема, М. Хвильового та Г. Епіка). А у зв'язку з публікацією у журналі «Вапліте» (1927, № 5, с 194—203) статті П. Христюка «Розпеченим пером» вибухнув скандал, після якого йому не лише пригадали «націоналістичне минуле», а й почали стверджувати, ніби він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ.

У такій обстановці ВАПЛІТЕ невдовзі ухвалила резолюцію про саморозпуск, а П. Христюк у грудні 1928 р. змушений був залишити ДВУ і перейшов на роботу до народного комісаріату фінансів.

1931 року П. Христюк перейшов на роботу до Інституту літератури імені Т. Шевченка на посаду наукового співробітника.

Одночасно він був секретарем журналу «Літературний архів». Та попрацювати йому тут довго не довелось: у березні 1931 р. він був заарештований за обвинуваченням в участі в «контрреволюційній організації, яку пізніше буде названо Українським національним центром – УНЦ.

7 лютого 1932 р. Павло Оникійович постановою Колеги ОДПУ СРСР за сфабрикованою справою був засуджений на 5 років позбавлення волі. Постановою Особливої наради від 21 січня 1935 р. йому було визначено 3 роки заслання у Північний край. Згодом він був звільнений, але волі так і не побачив: 3 листопада 1936 р. його знову заарештували. 3 вересня 1937 р. Особлива нарада НКВС СРСР засуджує його до 8 років позбавлення волі. Однак відбути цей термін йому не судилося. Як свідчать документи, він помер 29 вересня 1941 р. у «Севвостлаге» Архангельської області.

Лише 1989 р., як і всі інші 50 засуджених у справі УНЦ, Павло Оникійович Христюк був реабілітований.

Сьогодні історіку дуже непросто збагнути, чому до новітнього перевидання творчого спадку П. Христюка, який є бібліографічною рідкістю, так і не доходить черга. Особливо це впадає у вічі на тлі того, як книжкові полиці переповнюються численними передруками праць його сучасників революційної доби – С. Петлюри, П. Скоропадського, В. Липинського, І. Мазепи, О. Доценка, М. Омеляновича-Павленка...

Праці П. О. Христюка

Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1921. Т. I.; Т. П.; Т. Ш.; Т. IV. – 1922.

1905 рік. на Україні. – Х., 1925.

Соціальні мотиви творчості М. Хвильового. – Х., 1925.

Нарис історії класової боротьби та соціалізму. В 3-х ч. – (три видання) – Х., 1927—1929.

Розпеченим пером // Вапліте, 1927. – № 5.

Селянські виступи та війни. – Х., 1928.

Письменницька творчість В. Винниченка. – Х., 1928.

Література про П. О. Христюка

- Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. I—III. – К.—Відень, 1920 (репринтне відтворення – К., 1990).
- Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. – Ужгород. – Т. 1.—1932; Т. 2. —1930.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). – К., 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: В 4-х т.: Т. 1. Рік 1917. – Х., 2008; Т. II. Рік 1918. – К., 2009; Т. III. Рік 1919. – К., 2010; Т. IV. – К., 2010.
- Шановал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
- Шановал Ю. І.* Генеральний писар (Павло Христюк). // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994.

«Хай живе соціалізм на Україні!»
(Юхим Григорович Медведев)

Майбутній перший Голова Президії Центрального Виконавчого Комітету Рад України народився 1(13) квітня 1886 р. у м. Бахмуті Катеринославської губернії в родині робітника-шахтаря. Після закінчення двокласного земського училища хлопчик навчався в Бахмутському ремісничому училищі, яке давало середню освіту і фах електротехніка. З 1902 р. юнак працював на заводах Бахмута, Костянтинівки, Катеринослава, згодом майстром виробничого навчання у рідному ремісничому училищі.

Ще до 1917 р. у родині Ю. Медведева народилося четверо дітей. Турбота про матеріальне становище сім'ї вочевидь не дозволяла її голові брати активну участь в революційному русі, хоча сам він пізніше стверджував, що ще 1904 р. вступив до РСДРП. Мабуть, членство в цій партії виявилось нетривалим, у всякому разі якихось даних про громадсько-політичну діяльність Юхима Григоровича невідомо.

В 1917 р. Ю. Медведєв стає відомий як член Української соціал-демократичної партії, поступово еволюціонує вліво, після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді ініціює утворення в Харкові організації лівих українських соціал-демократів. Остання в більшості принципових питань, особливо у розв'язанні питання про владу, підтримувала більшовиків. 12 листопада 1917 р. Юхим Григорович обирається членом Харківської Ради робітничих депутатів, а через кілька днів – членом її виконкому.

Тоді ж Ю. Медведєву судилося відіграти помітну роль у підготовці і проведенні I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. 1 грудня Харківська Рада обрала на цей з'їзд сім делегатів – трьох більшовиків, двох есерів, меншовика і лівого українського соціал-демократа (це й був Ю. Медведєв). У Києві Ю. Медведєв з'явився до УСДРП. Як він потім згадував, там зібралось близько 40 українських соціал-демократів – делегатів з'їзду Рад. З ініціативи Ю. Медведєва відбулися збори цих делегатів, які більшістю голосів схвалили запропоновану Юхимом Григоровичем резолюцію про встановлення Радянської влади в Україні. Але лідери УСДРП В. Винниченко і М. Порш, що терміново прибули на збори, домоглися перегляду резолюції. Ці події зумовили поглиблення розколу в УСДРП.

Як відомо, I Всеукраїнський з'їзд Рад, що мав відбутися в Києві, був зірваний Центральною Радою. Тому частина обраних делегатів, покинувши з'їзд, на пропозицію Ю. Медведєва і його товаришів переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і провели 11—12 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою Рад, заявив про її федеративний зв'язок з Радянською Росією, обрав вищий законодавчий орган республіки – Центральний Виконавчий Комітет Рад України. До складу ЦВК увійшли 35 більшовиків, чотири лівих есери, один меншовик-інтернаціоналіст і один лівий український соціал-демократ (Ю. Медведєв).

З 13 грудня розпочалися щоденні засідання ЦВК Рад України, у яких Ю. Медведєв брав найактивнішу участь. Послідовність розгляду питань на цих засіданнях різні автори висвітлюють кожен по-своєму, але безперечно, що на першому засіданні було вироблено і схвалено текст телеграми Раді Народних Комісарів з повідомленням про те, що ЦВК Рад України взяв на себе всю повноту влади в Україні. «Молода Радянська республіка України, – говорилося в телеграмі, – вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу».

14 грудня ЦВК Рад України за участю Ю. Медведєва розробив (і наступного дня опублікував) маніфест «До всіх робітників, селян і солдатів України!», яким повідомляв про I Всеукраїнський з'їзд Рад, його рішення щодо позбавлення влади Центральної Ради і покладення на ЦВК усієї повноти державної влади в Українській республіці, про утворення Українського Радянського уряду – Народного Секретаріату. Маніфест закликав трудящі маси України до боротьби за повсюдне встановлення влади Рад на території республіки, за тісне єднання з трудящими масами Росії.

На перших же засіданнях ЦВК Рад України приступив до формування свого постійного органу – Президії. На другому засіданні було обрано тимчасовий, на третьому (15 грудня) – постійний склад Президії Рад України (з п'яти осіб). За обрання Ю. Медведєва її головою було подано 16 голосів, проти – 10.

Оскільки частина членів ЦВК Рад України, посилаючись на відсутність кворуму на засіданні 15 грудня, вимагала переглянути ухвалені на ньому рішення, ЦВК повернувся до цього питання на своєму четвертому засіданні 17 грудня. Але й тут забезпечити кворум не вдалося, бо частина членів ЦВК вже роз'їхалася на місця. На посаду Голови Президії ЦВК Рад України ніхто, крім Ю. Медведєва, не претендував. За нього було подано 18 голосів, проти – три та чотири, що утрималися. Заступниками Голови Президії ЦВК обрали М. Артамонова, П. Решедька і С. Шелудька, секретарем – М. Данилевського.

Обрання Головою Президії ЦВК Рад України лівого українського соціал-демократа Ю. Медведєва стало виявом довіри до нього з боку більшовицької більшості ЦВК, визнанням його

внеску в проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад. Воно також засвідчило прагнення більшовиків залучити ліві елементи з інших політичних партій до радянських органів, щоб розширити революційний фронт боротьби за встановлення Радянської влади в Україні.

Надалі ЦБК Рад України та його Президія постійно займалися кадровими справами Народного Секретаріату, заміщували вакансії керівників Народних секретарств, членів їх колегій або переміщували їх у міру необхідності.

15 грудня 1917 р. Голова Президії ЦБК Рад України Ю. Медведев, член Президії М. Данилевський і член ЦБК, народний секретар торгівлі і промисловості Артем (Ф. Сергеев) виступили на засіданні Харківської Ради з доповідями про I Всеукраїнський з'їзд Рад. Повідомляючи про це засідання, газета «Донецкий пролетарий» відзначала, що Ю. Медведев розповів про невдачу з проведенням з'їзду в Києві, затаврував дії Центральної Ради і закликав робітників України спільно з російським пролетаріатом боротися за встановлення влади Рад.

Діяльність ЦБК Рад України і Голови його Президії була спрямована на розгортання боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в республіці, повалення Центральної Ради, на організацію розгрому каледінського заклоту, здійснення перших соціалістичних перетворень. 15 грудня Президія ЦБК надіслала всім місцевим радам і залізничним страйковим комітетам телеграму, в якій пропонувала їм вжити заходів проти перекидання військ Центральної Ради в район Полтави і Харкова та пропуску через Україну козачих частин на Дон. 17 грудня, повторивши у зверненні до всіх рад заклик узяти владу, ЦБК Рад України повідомив населення про свої перші законодавчі акти і декрети. Того ж дня було опубліковано повідомлення про утворення Президії і відділів ЦБК Рад України, а наступного дня з ініціативи Президії ЦБК було утворено Крайовий військово-революційний комітет по боротьбі з контрреволюцією.

Поряд з внутрішніми справами ЦБК Рад України надавав уваги питанням війни і миру, з якого делегація Радянської Росії у Брест-Литовську вела переговори з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Вже 16 грудня ЦБК Рад України повідомив Раднарком про своє бажання взяти участь у цих переговорах. 30 грудня 1917 р.

ЦБК призначив делегацію Радянської України на конференцію. До складу делегації ввійшли Голова Президії ЦБК Рад України Ю. Медведев (голова делегації) та народні секретарі – освіти (В. Затонський) і з військових справ (В. Шахрай). По дорозі до Бреста українська делегація зупинилася в Петрограді, мала зустрічі з керівництвом РНК. Було вирішено, що В. Затонський залишиться в столиці як представник Народного Секретаріату України. А Ю. Медведев і В. Шахрай дісталися на конференцію, коли там було оголошено перерву. Відразу ж після поновлення переговорів Л. Троцький під тиском західних партнерів згодився з офіційним визнанням делегації Центральної Ради (вона уже кілька днів перебувала в Бресті й змогла знайти порозуміння з австро-німецьким блоком, розпочати сепаратні переговори) і відмовою у повноважному представництві від України посланцем Народного Секретаріату. Найбільше, що тоді вдалося зробити – ввести до складу російської делегації Ю. Медведева і В. Шахрая.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.